

Folkekirken's liturgi

mellem frihed og fasthed

RAPPORT FRA FAGGRUPPE VEDRØRENDE AUTORISATION

Forord

Denne rapport er resultatet af det arbejde, som er udført i den liturgiske faggruppe vedrørende autorisation: Folkekirkens liturgi mellem frihed og fasthed/orden. Det ene af tre fagudvalg, nedsat af biskopperne i slutningen af 2016.

Faggruppen har søgt at svare på en række principielle spørgsmål om forholdet mellem frihed og fasthed/orden i den danske folkekirke, som blev stillet i biskoppernes kommissorium.

Faggruppen har taget udgangspunkt i den dobbelthed, som afspejles i opdraget, nemlig at afdække, hvordan vi fremover i den danske folkekirke bedst muligt understøtter liturgisk fornyelse, samtidig med, at vi bevarer og skærper vores bevidsthed om den rige tradition, gudstjenesten bygger på.

Gudstjenesteordningen, Bibelen, Alterbogen og Salmebogen er vigtige kendetegn for det, som er fælles i den danske folkekirke. Et fokus på det fælles må imidlertid i en folkekirkelig sammenhæng altid gå hånd i hånd med en høj grad af frihed og vide rammer.

Med en forståelse for betydningen af såvel fællesskab som frihed, orden som bredde har vi søgt at afdække, hvordan rammerne for det liturgiske arbejde fremover bedst understøtter gudstjenestelivet i folkekirken. Det er sket gennem en undersøgelse af begreberne autorisation, frihed og tilsyn og ved en drøftelse af deres nutidige relevans.

Rapporten viser, hvordan og i hvilken forstand udvalget finder både begreberne autorisation og tilsyn meningsfulde i dag. Indenfor den nuværende ramme af forholdet mellem stat og kirke giver autorisation god mening. Der kan imidlertid stilles spørgsmål ved, hvor meget, der skal autoriseres. Hvad angår spørgsmålet om det gejstlige tilsyn ser vi med en eventuel større liturgisk frihed et øget behov for den forpligtende dialog, som ret beset altid karakteriserer det biskoppelige og provstelige tilsyn. På samme måde, som menighedsrådslovens § 38 forpligter præst og menighed på hinanden, rummer tilsynet gode muligheder for gennem samtale, vejledning og opmuntring at fremme et godt samvirke i folkekirken.

Vi har i udvalget ikke taget stilling til oprettelsen af et nationalt liturgisk forum, men vi vurderer, at der under alle omstændigheder vil være et øget behov for udfærdigelse af vejledninger, samt at der er brug for et generelt videns- og uddannelsesløft på det liturgiske område.

Biskopperne så arbejdet i dette udvalg som indgang til de to øvrige udvalg. Og denne rapport vil nu indgå i det videre arbejde hos de to faggrupper om henholdsvis gudstjeneste og sakramenter. Det er samtidigt mit ønske, at rapporten kan være oplæg til en bredere og folkelig debat om forholdet mellem de fælles autoriserede rammer for højmesse i den danske folkekirke og muligheden for lokal frihed og variation.

Biskop Elob Westergaard

Formand for faggruppen vedrørende autorisation

FORORD	1
1 Indledning - kommissorium, faggruppe og opbygning.....	5
FØRSTE DEL	12
2 Autorisation og tilsyn	13
2.1 Autorisation eller ej?	14
2.2 Autorisation af Alterbogen og Salmebogen	15
2.3 Autorisation og det genkendelige.....	16
2.4 Autorisation som 'beskyttelse' af det almindelige og særlige præsteembede	18
2.5 Det gejstlige tilsyn	18
3 Minimal autorisation – balancen mellem det faste og det frie	20
3.1 Frihed	20
3.2 Minimal autorisation	21
3.3 Tre modeller	23
3.4 Det gejstlige tilsyn og understøttelse af dette	29
3.5 Vejledninger og uddannelse	30
ANDEN DEL	32
Autorisation historisk betragtet.....	33
Autorisation juridisk betragtet.....	39
Autorisation og systemteori.....	44
Tilsyn.....	47
Erfaringer fra et liturgisk frisogn	52
Liturgiske overvejelser belyst teologisk og religionshistorisk	64
Autorisation og kirkemusike	75
Gudstjenestereformprocesserne i Tyskland, Norge, Sverige og USA	81
Litteratur	90
Bilag 1 Arbejdsgang og beskrivelse af faggruppens møder	101

1 Indledning

Gudstjenestelivet i den danske folkekirke er under forandring. Søndag efter søndag ringer klokkerne, og der kaldes til gudstjeneste landet og verden over. Folk forsamlles for at fejre gudstjeneste, sådan som generation efter generation, fra de første kristne menigheder og til i dag, har gjort. De samles om dåb, læsninger, bønner, bekendelse, salmer, nadver og velsignelse i tro på, at Gud selv er til stede midt iblandt dem. Men også i løbet af ugen ringer klokkerne for at samle folk til en mangfoldighed af gudstjenester, og det sker samtidig også mange steder på en markant anden måde end tidligere.

De nye gudstjenesteformer kommer til af forskellige grunde. Nogle ud fra nye anledninger i menneskers liv og nye mærkedage i privatliv og samfundsliv, andre ud fra idealer om at skabe gudstjenester, der har en mere nutidig relevans og bidrager til medinddragelse og større medejerskab. Derudover er de nye gudstjenestetyper oftest præget af enten at være målgruppeorienteret eller bygget op over et specifikt tema. Nye salmer, sangbøger, bibeloversættelser og bønnebøger er udgivet, og også disse præger gudstjenestelivet både om søndagen og gennem hele ugen.

Denne udvikling kalder på en gennemtænkning af gudstjenestelivet og – som en naturlig følge – de dertil hørende forordninger og bestemmelser i en dansk folkekirkelig sammenhæng. I slutningen af 2016 nedsatte biskopperne derfor tre faggrupper vedrørende liturgi, der i løbet af 2017 og 2018 har til opgave at behandle forskellige relevante spørgsmål vedrørende gudstjenestefejring i den danske folkekirke. Der er tale om et forberedende arbejde, som skal kvalificere en efterfølgende bred samtale.

Den seneste autoriserede gudstjenesteordning for højmissen i den danske folkekirke blev taget i brug for 25 år siden. Nadverritualet blev inkorporeret som fast del af søndagsgudstjenestens liturgi. Desuden gav højmesseordningen fra 1992 større frihed til de lokale menigheder i forhold til udformning af gudstjenestelivet, samtidig med at den fastholdt et fælles præg grundet graden af autorisation. Inden for ordningen findes kun mulighed for lejlighedsvis undtagelser i form af den ligeledes autoriserede børnegudstjeneste på højmessens plads.

Martin Luthers forståelse af gudstjenesten som en samtale mellem Gud, der selv taler gennem sit ord, og os, der svarer Gud i bøn og lovsang, har naturligt sat sit præg på gudstjenesteforståelsen i den danske folkekirke. Det 20. århundredes dialektiske teologis skel mellem teologi og religion

bidrog til at evangelielæsningen og prædiken blev set som forkyndelsens primære sted. Siden 1992 er der sket mange tiltag på gudstjenesteområdet i Danmark, og tilsvarende er tilgangen til og forståelsen af, hvad en gudstjeneste er og skal, blevet udvidet med ny viden og nye tværfaglige gudstjenesteteorier. Det betyder, at gudstjeneste bliver behandlet under forskellige synsvinkler: Som homiletisk, som rituel, som kropslig og som teologisk begivenhed. Der er med andre ord sket en udvikling fra at se en gudstjeneste primært som et sted for Ordets forkyndelse med vægtlægning på prædiken, til at forstå en gudstjeneste som en helhed, hvor det er kombinationen af ord, toner, stilhed, handlinger, kirkerum og konkrete mennesker, der tilsammen former en erfaring af at være til gudstjeneste. Gudstjeneste undersøges i dag ud fra en mere performativ-æstetisk vinkel, hvor der er en øget bevidsthed om, at alt i en gudstjeneste har betydning for forkyndelsen af Guds Ord.

Dertil kommer, at både sekulariseringen og individualiseringen, og i kølvandet en tydeligere demokratisering af mange processer i samfundet, har betydning for kirkens praksis. Foruden de almene samfundsmæssige og demografiske ændringer har også folkekirkelige strukturændringer bidraget til, at præster og menigheder ændrer i hidtidig praksis. Det sker både ved at omfortolke den autoriserede orden og ved at lade sig inspirere af andre kirkesamfund i verden. Alt dette påvirker både opfattelsen af gudstjenesten og spørgsmålet om autorisation. Rundt omkring i landet spores et friere forhold til det autoriserede, hvor præster og menigheder ikke forholder sig stringent til det autoriserede ritual for højmesse, men enten udelader, tilføjer eller ændrer i det autoriserede ritual.

Faggruppen vedrørende autorisation og frihed har i denne rapport fokus på, hvordan en *Alterbog*, og den her indskrevne højmesseordening, både giver fælles autoriserede rammer for højmesse i den danske folkekirke, samtidig med at der gives mulighed for lokal frihed og variation. Formålet er at undersøge og bidrage til en række mere principielle overvejelser over, hvad det har af betydning, at forholdet mellem det autoriserede og det frie har flyttet sig.

1.1 Kommissorium

Indledning og baggrund

Den nuværende ritualbog og gudstjenesteordning fra 1992 har givet flere muligheder og større frihed til de lokale menigheder, samtidig med at den giver et fælles præg og gør gudstjenesterne landet over genkendelig.

Siden 1992 er der imidlertid sket meget på det liturgiske område. Nye bønner, salmer og bibeloversættelser er kommet til, og en lang række nye og andre gudstjenester finder sted på andre dage i ugen (for eksempel spaghettigudstjenester, dåbsgudstjenester, jagtgudstjenester etc.) eller erstatter en af gudstjenesterne på en søn- eller helligdag (for eksempel udendørsgudstjeneste 2. Pinsedag).

Disse mange nye tiltag og nyskabelser indenfor liturgien øger behovet for og fordringer om større frihed, men de giver samtidig anledning til en række mere principielle overvejelser og spørgsmål om forholdet mellem frihed og fasthed/orden i den danske folkekirke.

Kommissorium

Biskopperne ønsker derfor som indgang til de to øvrige udvalg, der skal arbejde med henholdsvis gudstjeneste og sakramenter at få belyst nedenstående spørgsmål:

Det er fortsat hensigtsmæssigt og ønskeligt, at der opretholdes et fællesskab i den danske folkekirke med en fælles alterbog, salmebog og gudstjenesteordning. Hvordan imødekommes samtidig de mange nye tiltag på det liturgiske område? Hvordan understøtter man liturgisk fornyelse og nyskabelse, samtidig med at man sikrer et gudstjenesteligt præg og en evangelisk-luthersk liturgisk nerve? I den forbindelse bør betydningen af genkendelighed overvejes i en nutidig kontekst. Hvad er henholdsvis det frie og det faste i den danske folkekirkes gudstjenesteordning og liturgiske praksis, og hvordan skal forholdet mellem frihed og fasthed fremover være? Centralt i den danske folkekirke står begrebet om autorisation. Den gældende højmesseordning er autoriseret ved kgl. resolution af 12. juni 1992. Den danske salmebog er 29. juli 2002 autoriseret af Hendes Majestæt Dronning Margrethe. Autorisation giver gyldighed til ritualets brug, men hvordan skal vi forstå brugen af autorisation i dag, og hvad skal fremover kræve autorisation? Hvordan skal denne lovgivning finde sted? Er der områder, hvor der bør eller med fordel kan lempes? I den nuværende

ritualbog finder vi for eksempel, at vielsen (bryllup) er autoriseret i sin helhed, mens det ved begravelsen kun er jordpåkastelsen, som er autoriseret, og hvor det i indledningen til Begravelse understreges, at de to begravelsesordninger i ritualbogen kun er vejledende. Er tiden kommet til oprettelse af et stående udvalg og *liturgisk værksted*, som kan opkvalificere det liturgiske arbejde i den danske folkekirke? Et udvalg, som kan opsamle erfaringer og i samarbejde med biskopperne udarbejde vejledninger, og skabe et landsdækkende fælles forum for liturgisk praksis og drøftelse.

Den kirkeretslige tradition i den danske folkekirke er i høj grad præget af decentralisering. Menighedsrådet i det lokale sogn skal tilslutte sig nye liturgiske ordninger. Gamle ordninger forbliver gyldige og kræver menighedens accept, ligesom præsten skal have menighedsrådets samtykke til at anvende andre autoriserede ritualer. Hvordan sikres denne decentralisering og det vigtige samspil mellem præst og menighed i dag, samtidig med et eventuelt ønske om et stående liturgisk udvalg?

Ifølge lovgivningen skal biskoppen give samtykke til ændringer ved de faste gudstjenester eller kirkelige handlinger, ændringer af liturgi og brug af salmebogstillæg m.m. Hvad er praksis? Og er der områder, hvor der enten bør strammes op eller gives større frihed?

Der vil være tale om et fagligt arbejdsudvalg med inddragelse af FUV og de teologiske fakulteter. Udvalgsarbejdet skal sikres et højt fagligt niveau for at kvalificere de videre drøftelser og overvejelser.

1.2 Faggruppens sammensætning

Faggruppen er en 1-årig (2017) faggruppe nedsat af bispekollegiet. Den består derfor af medlemmer, som vurderes at have en specifik faglig og professionel viden og erfaring med det felt, som er faggruppens opgave, som undersøges og diskuteres med det mål at kvalificere den videre drøftelse og overvejelse. Faggruppen har biskop Elof Westergaard som formand og postdoc Jette Bendixen Rønkilde som fagsekretær.

Udvalgets medlemmer:

Stiftskontorchef Asger Wilhelm Gewecke, Fyns Stift

Sognepræst Christiane Gammeltoft-Hansen, Lindevang sogn, Frederiksberg

Provst Grete Wigh-Poulsen, Kolding provsti

Professor Hans Jørgen Lundager Jensen, Aarhus Universitet

Rektor Ole Brinth, Sjællands kirkemusikskole

Lektor emr. Niels Holger Petersen, Københavns Universitet

Domprovst Poul Henning Bartholin, Aarhus domprovsti

Fakultetsleder Thomas Bjerg Mikkelsen, Menighedsfakultetet, Aarhus

Biskop Elof Westergaard, Ribe Stift

Postdoc Jette Bendixen Rønkilde, Aarhus Universitet

1.3 Indledende bemærkninger og rapportens opbygning

Rapporten er resultatet af og afspejler ét års arbejde med spørgsmålet om forholdet mellem autorisation og frihed og beslægtede tematikker.

Ved **autorisation** forstås dét, som er fastsat ved lovgivning og udgangspunkt for det gejstlige tilsyn og dermed bindende for præster og menighedsråd i forhold til højmesser, der som udgangspunkt fejres i alle sogne eller pastorater hver søndag. Det vil sige, at autorisation i det følgende forstås bredt, og selv om den forordnes ved lov, angår autorisation primært kirkens indre anliggender.

Begrebet **frihed** vil i det følgende blive udfoldet yderligere og nuanceret, men en umiddelbar og foreløbig bestemmelse er, at det betyder en større grad af valgfrihed og mulighed for variationer i forhold til det, som er autoriseret og bindende.

Faggruppen har primært forholdt sig til højmesseordningen og den gældende autorisationspraksis. Hvor der i rapporten refereres til andre gudstjenester eller kirkelige handlinger, vil det blive tydeliggjort.

Faggruppen ser menighedsrådene og sognene som folkekirkens grundlæggende enhed, der bedst kan "varetage de lokale kirkelige anliggender i bedst mulig overensstemmelse med, hvad der er medlemmernes ønsker og forventninger" som det formuleres i Betænkning 1544, 20-21. Faggruppen har derfor lagt vægt på betydningen af menighedsrådslovens § 38. Men faggruppen ser samtidig menighedsrådslovens § 38 i sammenhæng og i et samvirke med det gejstlige tilsyn. Sammen virker det til fremme af sammenhængskraften – at den danske folkekirke er én kirke med mange menigheder.

I sin opbygning afspejler rapporten faggruppens kommissorium og de spørgsmål, som bispekollegiet stiller. Rapporten er bygget op over to hovedtemaer, som sammenfatter arbejdsspørgsmålene i kommissoriet: 1) Autorisation og tilsyn, 2) Liturgisk frihed, vejledning, uddannelse og stående liturgisk udvalg.

Rapporten falder i to dele. Første del er en sammenfattende præsentation af faggruppens overvejelser, kommentarer og anbefalinger. Faggruppens overvejelser og anbefalinger er ikke udtømmende, men vidner om faggruppens proces og kan tages med i det videre forløb og forhåbentlig kvalificere og perspektivere den efterfølgende brede samtale.

Faggruppens overvejelser og anbefalinger er et resultat af en dybdegående, undersøgende og udredende arbejdsproces, hvor flere aspekter er taget med i betragtning gennem oplæg, faglige redegørelser og analyser fra forskellige aktører i den danske folkekirke, Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter, Bibelselskabet, Universiteterne samt internationale forskere og præster. Baggrunden for faggruppens overvejelser og anbefalinger vil kunne læses i de uddybende baggrundsartikler, som findes i rapportens anden del.

Rapporten er faggruppens samlede bidrag ind i det videre arbejde med liturgiske spørgsmål i den danske folkekirke. I samråd med formanden for faggruppen, biskop Elof Westergaard, har fagsekretær Jette Bendixen Rønkilde haft det overordnede ansvar for rapportens udformning og redigering af baggrundsartiklerne.

FØRSTE DEL

2 Autorisation og tilsyn

Et væsentligt og særligt kendetegn ved den danske folkekirkes alterbog og højmesseordning er, at de er autoriserede ved kongelig resolution som garant for gyldigheden og godkendelsen af ordningen og brugen af dem. I dette kapitel diskuteres begrebet og brugen af autorisation og forholdet mellem autorisation og den faktiske gudstjenestepraksis i en folkekirkelig sammenhæng. Autorisationsspørgsmålet er væsentligt at beskæftige sig med nu, fordi både biskopper, provster, præster og lægfolk har erfaret, at forholdet mellem det autoriserede og det frie har flyttet sig, og at der dermed kan være tale om en mere flydende og dermed forandret opfattelse af autorisationsbegrebet.

Et ofte fremhævet argument har været, at autorisation er med til at bestemme, hvad der er det fælles og faste i den danske folkekirke, således at autorisation er med til at understøtte opfattelsen af folkekirken som én kirke med ét fælles grundlag, fælles præg og ét fælles formål, som kan *genkendes*, selv om kirkelivet udfolder sig i en broget mangfoldighed. Mindre ændringer i liturgien eller brug af andet autoriseret ritual skal godkendes af menighedsrådet. Ønskes ændringer i forhold til det autoriserede ritual, for eksempel brug af ikke-autoriserede kollekter eller ikke-autoriseret nadverbøn, skal tilladelse søges hos biskoppen.

Mange steder forholder man sig friere til det autoriserede højmesseritual, end der lægges op til. Undersøgelser foretaget i Ribe, København, Helsingør og Haderslev stifter fra 2013 og frem viser, at mange af de adspurgte anvender andre kollekter end de autoriserede i *Alterbogen*, og at de har ændret både dåbs- og nadverritualet i forhold til de autoriserede ritualer. Ikke sjældent optræder der ændringer, som er gennemført uden forudgående godkendelse. Biskopper har desuden forskellig praksis omkring, hvad der gives og ikke gives tilladelse til. Samtidig får biskopperne stadig flere henvendelser om muligheder for ændringer i den autoriserede gudstjenesteordning. Ændringer, som ikke kan holdes inden for den gældende autoriserede ordnings variationsmuligheder.

På den baggrund er der derfor en interesse i at få drøftet, hvordan autorisationsbegrebet skal forstås og praktiseres i dag. Da spørgsmål vedrørende autorisation også berører aspekter af biskoppers og provsters tilsynsforpligtigelse, vil disse aspekter ligeledes blive berørt.

De uddybende baggrundsartikler, der ligger til grund for faggruppens konklusioner i dette kapitel, findes i rapportens 2. del.

2.1 Autorisation eller ej?

Faggruppen har undersøgt begrebet og praksis omkring autorisation ud fra en historisk, juridisk, religionshistorisk samt samtidsteoretisk vinkel. Sådanne redegørelser viser, at den gyldighed og godkendelse, som et ritual, gudstjenesteordning for højmesse, en bibeloversættelse, en salmebog får gennem autorisation, har sin rod i det forhold, som blev etableret mellem stat og kirke efter reformationen og måske særligt under enevælden.

Faggruppen har drøftet, hvorvidt autorisation som begreb og praksis fremstår med et underskud af legitimitet og relevans i nutidig forstand og dermed opfattes som forældet og irrelevant. Både ud fra nyere samfundsteorier og det empiriske grundlag kan der argumenteres for en sådan opfattelse. Alligevel finder faggruppen, at autorisation er et meningsfuldt begreb og en hensigtsmæssig praksis indenfor det nuværende forhold mellem stat og kirke, når det fælles og det faste for den danske folkekirke skal defineres. I fremtiden kan være frugtbart at reflektere over, hvordan begrebet autorisation og praksis er transformeret gennem tiden og deres fremtræden i dag. Det kan være nyttigt at undersøge, hvordan autorisationsbegrebet kan siges at understøtte forholdet mellem ydre og indre anliggender i folkekirken.

Selvom faggruppen finder, at det er relevant at bevare autorisationen, er dog ikke ensbetydende med, at vi nødvendigvis skal opretholde den samme høje grad af autorisation, som f.eks. højmes- sen har, og som definerer de led og tekster, som er bindende for præster og menighedsråd.

Faggruppen anbefaler, at man i den videre proces overvejer og undersøger, hvor *meget* der fortsat skal autoriseres, og om tiden er inde til en mindre grad af autorisation, hvilket vil betyde en større grad af frihed og dermed også variationsmuligheder. Faggruppen har anvendt begrebet *minimal autorisation* som et foreløbigt arbejdsbegreb. Det er ikke tænkt som en endegyldig eller fyldestgørende definition, men har til formål at skabe en forståelse for en gudstjenesteordning, der ikke i sin helhed er autoriseret. Nogle dele er autoriserede, og andre dele er vejledende og med muligheder for større frihed til at vælge, hvordan disse led skal udformes lokalt.

Når faggruppen anbefaler, at autorisation principielt fastholdes, sker det på baggrund af overvejelser af både liturgisk teologisk og ritual- og systemteoretisk karakter. Autorisation er både med til at give en gudstjenesteordning og et ritual juridisk gyldighed og at værne om og fastholde et læremæssigt indhold. På den måde kan man sige, at autorisation sikrer, at der findes fælles udtryk for det, som folkekirken anser for at være sine ufravigelige teologiske grundantagelser.

Faggruppen konstaterer, at autorisation fortsat kan være med til at definere og afgrænse, hvad der er folkekirkens ufravigelige grundantagelser og dens evangeliske anliggende, som udtrykkes i en form – en gudstjenesteordning – og på den måde være med til sikre en evangelisk-luthersk prægning. Men samtidig gør faggruppen opmærksom på, at både en for høj eller for lille grad af bestemmelse om, hvad der skal autoriseres ift. form og indhold kan være spændingsfyldt. Ud fra et ritual- og systemteoretisk perspektiv står ethvert kirkesamfund i et spændingsforhold mellem for høj eller for lille grad af bestemmelse om, hvad der hører ind under de fundamentale grundantagelser og i dette tilfælde det autoriserede. For høj grad af autorisation kan resultere i, at en autoriseret gudstjenesteordning opfattes som rigid og dermed uflexibel både hvad form og indhold angår, og i sidste ende risikerer den, at den omgås i de lokale sammenhænge. For lille grad af autorisation kan omvendt resultere i, at kirkens gudstjenester ikke længere kan genkendes som en kristen gudstjeneste i den danske folkekirke.

For at summere op: Efter faggruppens opfattelse er spørgsmålet således ikke, *om* der skal autoriseres, men *hvad* og *hvor meget* der fremadrettet skal autoriseres både hvad form og indhold angår. Den liturgiske mangfoldighed i sognene gør det nødvendigt at overveje, hvordan der sikres sammenhæng mellem praksis og autorisation/lovgivning. Det er faggruppens vurdering, at sådanne fremtidige overvejelser over hvad og hvor meget, der skal autoriseres, bør tage afsæt i både dybdegående liturgihistoriske og liturgisk teologiske overvejelser, da enhver ændring af den liturgiske form også ændrer ved gudstjenestens teologi. Ligeledes anbefales det at inddrage de diskussioner, som dette spørgsmål har rejst i andre større lutherske kirkesamfund i verden.

2.2 Autorisation af Alterbogen og Salmebogen

Faggruppen har, med afsæt i kommissoriet, fokuseret på autorisation som begreb knyttet til højmesseliturgien, dvs. den autoriserede Højmesseordning. I den nuværende autorisationspraksis er både Alterbogen og Salmebogen autoriseret. Valg af salmer, kollekter og tekster skal i princippet foretages inden for rammerne af disse. Udgivelsen af nye kollektssamlinger, salmeudgivelser og bibeloversættelser er imidlertid med til at rykke ved den autorisation. Således er der i nogle stifter allerede givet tilladelse til anvendelse af bestemte kollektssamlinger og nye salmesamlinger i stiftens kirker, uden at der hermed er tale om, at de pågældende samlinger er omfattet af autorisation. Det skal dog præciseres, at anvendelsen af nye kollekter og salmesamlinger kun kan ibrugtages i de enkelte sogne med menighedsrådets godkendelse og formelt også kræver biskoppens tilladel-

se, om end nogle biskopper vælger at give almene tilladelser til bestemte samlinger gældende for hele stiftet.

Faggruppen gør således opmærksom på, at man i en fremtidig proces må overveje, hvad det har af betydning og konsekvenser for gudstjenesteordningen, hvis fx Alterbogen med tekstrækker og kollekter samt Salmebogen ikke autoriseres. Det vil her være relevant at inddrage de allerede indhøstede erfaringer med brugen af ikke-autoriserede samlinger i sognene.

Hvis Alterbogen ikke autoriseres, hverken med læsninger eller kollekter, vil det betyde, at valg af læsninger ofte vil påhvile præsten og kan tilpasses til konkrete sammenhænge. Det vil ligeledes være et muligt scenarie, at udvalget af tekster, der anvendes i sognene får et lokalt præg med en form for lokal kanon, hvor bredden i tekstudvalget kan blive udfordret. Det kan ligeledes udfordre tanken om det fælles i folkekirken, hvis de læste tekster ikke har noget fælles præg. Det vil uundgåeligt forudsætte, at præster og menighedsråd får en markant større opgave med at udvælge og drøfte tekstvalg og kollektvalg, hvilket igen kræver større liturgisk indsigt og forståelse end et fastlagt tekstrækkesystem. Endeligt vil det ændre på vilkårene for tilsynet i folkekirken.

Hvis Salmebogen ikke autoriseres, vil det betyde, at de faste rammer indenfor hvilke gudstjenestedeltagere kan forvente, at salmesangen udfoldes, bortfalder. Der vil ikke længere være et fælles korpus af salmer, men der vil være tale om både en større variation og valgfrihed lokalt. Det skal bemærkes, at netop brugen af salmer udenfor salmebogen påviseligt er i markant fremgang i disse år, hvorfor det kan indvendes, at Salmebogens autorisation allerede er udfordret. Det er derfor væsentligt at overveje, hvordan præster, kirkemusikere og menigheder får redskaber og muligheder for at dygtiggøres på det hymnologiske område. Det vil endvidere udgøre en ændring af tilsynets rammer, hvis Salmebogens autorisationsstatus ændres.

2.3 Autorisation og det genkendelige

Et formål med autorisation er at sikre folkekirkemedlemmernes rettigheder til en genkendelig og sand evangelisk-luthersk gudstjeneste uagtet geografi og menighedstype. Det er en forventning det enkelte medlem og gudstjenestedeltager kan have, fordi gudstjenesteordningen hører til det, som er fælles for den danske folkekirke. Til brug for drøftelsen af betydningen af genkendelighed har faggruppen ført samtaler med lægfolk og menighedsrådsmedlemmer om, hvad der gør en gudstjeneste genkendelig for dem, blandt andet på baggrund af en fælles gudstjenestefejring.

Faggruppen kan konstatere, at det genkendelige er et diffust begreb, og at det er vanskeligt at give en empirisk bestemmelse af, hvad det genkendelige er. Faggruppen blev opmærksom på, at det genkendelige sjældent er bundet til formen men oftere er relationelt bestemt. Det kan være præsten, organisten, det at der synges en kendt salme, duften i kirkerummet, eller det kan være selve kirkerummet, der udgør det genkendelige for gudstjenestedeltagerne på et lokalt niveau.

Faggruppen peger på, at det ikke nødvendigvis er de mange variationer i højmissen eller de mange gudstjenestetyper, der gør en gudstjeneste mindre genkendelig, da parametrene, for hvornår en gudstjeneste/højmesse genkendes, som sådan varierer fra gudstjenestedeltager til gudstjenestedeltager. Omvendt er den autoriserede Alterbog med til at bestemme, hvad der er det genkendelige for den danske folkekirkes højmesse på et fælles niveau: de forskellige liturgiske led og centrale ord, som er genkendelige på tværs af lokale sogne og gudstjenestefejringer.

Det er værd at bemærke, at det, som opleves og erfares som genkendeligt, kan opstå ad andre veje end i kraft af autorisation. Et eksempel herpå er de såkaldte spaghetti-gudstjenester, der som form findes i et flertal af sogne og kirker, og som i praksis har opnået en vis form for genkendelighed fra sted til sted.

Spørgsmålet om genkendelighed i forhold til en gudstjeneste er spændingsfyldt. Derfor mener faggruppen, at det er vigtigt, at man i den videre proces tager stilling til, om det genkendelige skal være et kriterium for arbejdet med gudstjeneste. Hvis det skønnes frugtbart at lade genkendelighed være et kriterium, vil det være nødvendigt med en klar definition af begrundelsen herfor og bevidsthed om, at det genkendelige ikke nødvendigvis er et teologisk kriterium.

Hvis det skal være et kriterium, kan det være nyttigt at overveje, hvad der skal være genkendeligt, og hvem gudstjenesten skal være genkendelig for. Skal højmissen genkendes mest som en 1) kristen gudstjeneste, 2) en evangelisk-luthersk gudstjeneste eller 3) en dansk gudstjeneste? Skal den være genkendelig for 1) de enkelte faggrupper som for eksempel præster og kirkemusikere 2) dem, der ofte deltager i en gudstjeneste, 3) dåbsfølget? En sådan drøftelse vil kunne skærpe forståelsen af det genkendelige og bidrage til flere parametre og nuancer i forhold til bestemmelse af det genkendelige.

Eftersom det genkendelige ikke er et teologisk kriterium, er det faggruppens vurdering, at det fremadrettet vil være gavnligt at flytte fokus fra genkendelighed i gudstjenesteordningens enkeltdele til gudstjenestefejringen som et teologisk og performativt hele.

2.4 Autorisation som 'beskyttelse' af det almindelige og særlige præsteembede

Et ofte anført argument for den gældende praksis for autorisation er, at det er med til at beskytte det almindelige præsteembede. Det er med til at beskytte både præst og menighed, fordi ingen af dem kan gennemtvinge egne liturgiske præferencer eller påfund. Autorisation er med andre ord med til at sikre menigheden mod for eksempel præsters vilkårlige liturgiske påfund. Autorisation forstået som det, der må være i en højmesse, kan dermed også sætte rammen om en håndtering af eventuelle konflikter mellem menighed og præst eller mellem præstekollegaer.

Hvis der ændres på, hvor meget der skal autoriseres, og der åbnes op for flere valgmuligheder og friheder, er det faggruppens opfattelse, at det må gennemtænkes, hvordan præst, kirkemusikere og menighedsråd klædes på til den situation. Det vil være relevant at drøfte, hvordan både gejstlige og læge kan indgå i en liturgisk teologisk samtale om gudstjenestens teologi og udformning og drøfte de indirekte teologiske og forkyndelsesmæssige forskydninger, der sker, når der for eksempel ændres i ordvalg eller liturgiske elementer. Det fordrer ligeledes, at biskop og provst må understøtte og vejlede menighed og præst i deres gudstjenesteliv og på den måde være med til at styrke samarbejdet mellem præst, menighedsråd og menighed.

2.5 Det gejstlige tilsyn

Til biskoppernes og provsternes embede hører også en forpligtigelse på tilsyn, der, som Danske Lov påpeger, skal se til, "at alt går retteligt og skikkeligt til". Tilsynet sker med det formål dels at sørge for sammenhængen mellem det folkekirkelige fælles anliggende og det lokale sogns liv, og dels at opmuntre til fælles dialog og refleksion over sognets gudstjenesteliv.

Hvis der fortsat arbejdes med en autorisation af højmessens liturgi, men der åbnes op for større valgfrihed og en endnu højere grad af indbygget frihed end Alterbogen og det autoriserede højmesseritual fra 1992 åbnede for, er det faggruppens vurdering, at det gejstlige tilsyn må gennemtænkes på ny i en liturgisk sammenhæng. Det vil skabe nye vilkår for tilsynets karakter, hvor dialog og vejledning vil stå mere centralt end behandling af ansøgninger. Hvis der gives mulighed for større grad af frihed i forhold til udformning af og fejring af højmassen, formodes det, at menighed og præst vil arbejde mere med deres gudstjenesteliv. Det vil medføre et større behov for samtale og dialog med de enkelte biskopper og provster. Det må derfor gennemtænkes, hvori det biskopelige tilsyn består, og hvilken praksis der knytter sig hertil. En sådan gennemtænkning rummer

både teologiske og ledelsesmæssige aspekter. Ledelsesopgaven må være at skabe sammenhæng i kirken, men det kan være nyttigt at inddrage nyere ledelsesteorier, der kan bidrage til en konstruktiv gennemtænkning af tilsynet som mere og andet end opsyn. Det er faggruppens opfattelse, at tilsynet skal baseres på gensidig tillid og dialog. Man må være opmærksom på, at det kan være ressourcekrævende og fordrer liturgisk teologiske kompetencer.

Det gejstlige tilsyn bygger på samtale og dialog. Det kunne udøves i forpligtende fora som for eksempel de tjenstlige møder mellem præster i et provsti og provsten, og gennem uddannelse og efteruddannelse. Hvis gudstjenesteordningen i fremtiden er præget af en form for *minimal autorisation*, vil der være færre afvigelser fra den autoriserede ordning, men omvendt flere samtaler om og vurderinger af, hvad der liturgisk teologisk er hensigtsmæssigt/ikke-hensigtsmæssigt, anbefalesværdigt/ikke-anbefalesværdigt. Tilsynet vil dermed i højere grad få præg af vejledning, rådgivning, undervisning og eksempelformidling.

3 Minimal autorisation

Balancen mellem det faste og det frie

Liturgihistorien viser, at liturgi er en levende tradition og en foranderlig størrelse. Ændringer og justeringer indføres enten gennem nye ordninger eller i lokale sammenhænge. Flere steder i landet findes deciderede liturgiske frisogne, for eksempel Lindevang (Frederiksberg provsti) og Sdr. Bjert (Kolding provsti). Disse sogne er i højere grad fritaget fra at følge den autoriserede højmesseordning. Der afholdes rundt om i landet mange liturgiske kurser og workshops. Nye bibeloversættelser og bønnebøger supplerer de hidtidige, og et varieret udvalg af kirkemusikalske udtryk og nye salmer bliver brugt i sognenes gudstjenester. Andre liturgiske traditioner introduceres for eksempel gennem Kirkefondets udgivelser fra Iona og Taizé, eller de bliver fundet gennem publikationer fra andre kirker og kirkesamfund eller via internettet. Desuden må det også formodes, at sekulariseringen og individualiseringen har betydning for den måde, der fejres gudstjeneste på. Det viser sig blandt andet ved, at gudstjenester tilpasses den demografiske og geografiske kontekst for at imødekomme målgruppers behov fremfor at være en ensartet, fælles praksis for alle målgrupper.

Dette kapitel tager afsæt i det konstaterbare: At præster og menigheder forholder sig friere til den autoriserede gudstjenesteordning. Formålet er at belyse og drøfte: 1) Er der forhold, hvor der med fordel kan åbnes for en større grad af frihed og mindre grad af autorisation? 2) Hvad vil en minimal autorisation have af konsekvenser? 3) Vil det betyde, at der kommer et større behov for vejledninger, uddannelse og opkvalificering samt forandring og behov for understøttelse af det gejstlige tilsyn?

3.1 Frihed

Spørgsmålet om en større grad af frihed i forhold til det autoriserede højmesseritual har været et tilbagevendende tema i faggruppens refleksioner og samtaler. For at nuancere den videre drøftelse gør faggruppen opmærksom på, at begreberne frihed og autorisation ikke nødvendigvis står i modsætning til hinanden. Med autorisation fastlægges former og tekster, som for eksempel stiller

menighed og præst fri for at foretage valg. Desuden er autorisation garanteret for en evangelisk-luthersk norm i forhold til gudstjenestefejring og i særdeleshed i forhold til sakramentsforvaltning.

Til trods for disse former for frihed har de præster og menighedsråd, som faggruppen har talt med, givet udtryk for, at den nuværende form virker ufleksibel og opfattes for stram i forhold til ønsker om ændringer, lokale variationer og valgfrihed. Der efterspørges en større grad af frihed, der forpligter menighed og præst til at arbejde med deres gudstjenesteliv i en forventning om, at gudstjenesten må opleves og erfares som nutidig og relevant.

Endvidere giver strukturændringer og pastoratsammenlægninger nye udfordringer. I pastorater med flere sogne vil der uundgåeligt være færre højmesser i det enkelte sogn og flere gudstjenester med enten forkortet liturgi eller alternative gudstjenesteformer på andre tidspunkter eller ugedage. Det er en kendsgerning, som ikke mindst gør sig gældende i landsogne med vigende befolkningstal. En gudstjenesteordning med færre autoriserede led og større valgfrihed vil det betyde, at sogne kan tilrettelægge gudstjenester, der står mål med ressourcerne på lokalt niveau.

3.2 Minimal autorisation

Et begreb, som har været drøftet gentagne gange i faggruppen som en mulig tilgang til autorisationspraksis, er *minimal autorisation*. Det skal forstås i relation til den nuværende gældende højmesse, som er autoriseret i sin helhed. Inden for rammen af autorisationen gives der dog en række valgmuligheder (for eksempel tre forskellige nadverritualer), som menighedsrådet skal godkende. *Minimal autorisation* vil i denne sammenhæng betyde, at færre elementer og ord autoriseres, og der gives rum for større valgfrihed og flere variationsmuligheder.

De kirkelige handlinger kan være med til at tydeliggøre, hvad der menes med begrebet *minimal autorisation*, og tjene som en anskueliggørelse af begrebet. For eksempel er kun selve jordpåkastelsen autoriseret i den gældende ordning. Det, som omkranser den autoriserede del af ritualet, er vejledende. Det betyder, at den enkelte præst har en større grad af frihed i forhold til at tilrettelægge og gennemføre begravelseshandlingen. Den kan tilpasses de lokale traditioner og tage hensyn til forskellen på, om handlingerne finder sted i en kirke eller i et kapel. Præsten er også frit stillet i forhold til valg af bibeltekst og kan lade sig inspirere af andet liturgisk materiale (for eksempel bønner). Den frihed er givet i forventning om, at det sker ud fra en liturgisk teologisk gennemtænkning og med respekt for den konkrete sammenhæng.

Faggruppen anbefaler, at de faktiske forhold (at forholdet mellem det faste og det frie har rykket sig, og præster og menigheder i praksis forholder sig friere til den autoriserede Alterbog) danner udgangspunkt for en liturghistorisk og liturgisk teologisk refleksion over og vurdering af, hvor meget der fremadrettet skal autoriseres, så de to forhold nærmer sig hinanden. Faggruppen henleder endvidere opmærksomheden på, at bibeholdes den gældende autorisationspraksis, således at en ny gudstjenesteordning autoriseres i sin helhed, kan det opfattes som en stramning af de gældende vilkår, ikke mindst fordi de givne tilladelser til forandringer i stifterne ikke nødvendigvis kan holdes indenfor en ny ordning og derfor kan opleves som underkendt.

3.3 Tre modeller

Hvis det besluttes at ændre på graden af autorisation, er spørgsmålet blandt andet, hvordan en sådan proces og ordning tænkes gennemført.

Selvom det ikke ligger inden for faggruppens opgave at definere omfanget af en fremtidig autorisation, vil faggruppen som inspiration for den videre brede samtale forsøgsvis gerne opstille tre forskellige modeller, der er forskellige med hensyn til, hvor meget der autoriseres. Hver model følges af nogle perspektiverende overvejelser om *mulige* konsekvenser.

Model 1: Bibeholde den eksisterende gudstjenesteordning fra 1992

I 1992 fik vi som bekendt en ny autoriseret højmesseordning, som er kendetegnet ved en firledet struktur eller fire hoveddele: Indledning – Ordet – Nadver – Afslutning. I den autoriserede højmesseordning fra 1992 præsenteres og fremhæves en normalordning som det genkendelige og faste i en dansk folkekirkelig sammenhæng, når det gælder søndagens gudstjeneste. Dens høje grad af autorisation til trods, har denne højmesseordning større valgfrihed end tidligere autoriserede højmesseordninger. Valgfriheden i højmesseordningen fra 1992 er beskrevet i den indledningsvise "Højmessevejledning" (Ritualbog s. 9-16), "Ændringer i liturgien" (Ritualbog s. 37) og "Noter til højmesseordning" (Ritualbog s. 38-46) samt i brugen af ordene *kan* og *eller* i selve ritualet for højmessens. Højmesseritualet indeholder ligeledes tre nadverindledninger, som præst og menighedsråd kan veksle mellem uden at spørge biskoppen. I 1993 udkom *Alterbogstillægget*, som rummer en række supplerende valgmuligheder, hvad angår for eksempel kollekter og nadverbønner. *Alterbogstillægget* er dog ikke autoriseret, og biskopperne skal give dispensation til brug.

Højmesseordningen fra 1992 kan ses som et forsøg på at etablere en balancegang mellem det faste og en øget frihed med plads til den folkekirkelige bredde. Den lægger op til et tilsyn, der fortsat skal sikre, at "alt går retteligt og skikkeligt til" i forhold til den autoriserede ordlyd. Valgfriheden for de enkelte menigheder og præst er begrænset til de valgmuligheder, som rummes inden for det

autoriserede område. Ønskes ændringer, der afviger fra det autoriserede, fordrer det biskoppens godkendelse, som har myndighed til – jf. Menighedsrådsloven – at godkende ”mindre ændringer” (Menighedsrådsloven § 38). Hvad, der er mindre ændringer, er op til biskopperne at skønne.

Hvis der er et ønske om at bibeholde den eksisterende autoriserede gudstjenesteordning fra 1992, kan der være god grund til at tydeliggøre de eksisterende muligheder, der allerede er givet af denne ordning. Det kan eventuelt gøres ved, at der udarbejdes nye vejledninger eller egentlige nye alterbogstillæg, som biskopperne vælger at give tilladelse til at benytte.

Spørgsmålet er, om det er tilstrækkeligt i forhold til den nuværende praksis, hvor der findes en stor del afvigelser fra ordningen? Vil vi havne i en situation, hvor der ansøges om endnu flere dispensationer fra den autoriserede normalordning? Vil sådanne dispensationer underminere den gældende autorisationslovgivning og praksis? Hvordan vil det påvirke erfaringen af, at en autoriseret gudstjenesteordning hører med til det, vi er fælles om i den danske folkekirke?

Hvis den gældende ordning bibeholdes, kan det være nødvendigt at udarbejde en anden form for ordning eller vejledende ordning til brug ved for eksempel fromesser og andre søndagsgudstjenester, der enten supplerer eller erstatter sognets højmesse. Det vil kunne bidrage til en erfaring af, at de netop er *gudstjenester* med en egenart og ikke forkortede højmesser. Muligvis vil der også være behov for vejledninger til lægmandsgudstjeneste.

Faggruppen vurderer, at en uforandret fastholdelse af den gældende højmesseordning vil have sine begrænsninger i forhold til den faktiske praksis, hvor forholdet mellem det autoriserede og det frie har flyttet sig. Man må overveje flere ting: Hvad vil forholdet mellem de allerede foretagne ændringer, ansøgte og uansøgte, og en bekræftelse af den gældende ordnings autorisationsstatus medføre? Hvad gør man ved at ordningen i sin ordlyd ikke er forberedt på, hvordan der finder en stadig større grad af lægmandsinddragelse sted? Endelig må det overvejes, om ordvalg og ordlyd fra 1992 kan videreføres uforandret, eller om der ligesom med bibeloversættelser kan være behov for nye formuleringer og vejledninger til de handlinger, der omgiver de autoriserede ord.

Model 2: Ordo – den fireledede struktur som det faste

Til brug for sine overvejelser over, hvad *minimal autorisation* kan indebære, har faggruppen, undersøgt, hvordan andre evangelisk-lutherske kirkesamfund i Tyskland, Norge, Sverige og USA har forholdt sig til forholdet mellem det faste (som præster og menigheder er forpligtede på) og det frie i deres seneste gudstjenestereformprocesser.

Fælles for både folkekirkens nuværende ordning og de andre landes gudstjenesteordninger er gudstjenestens fireledede struktur. Ud fra et liturghistorisk og fælleskirkeligt perspektiv kaldes den struktur for *ordo*. Ordo dækker over en grundstruktur – et mønster: Samling – Ord – Måltid – Sendelse. De led udgør søndagsgudstjenestens grundstruktur og kan genkendes og genfindes på tværs af kulturer og konfessioner. Som allerede nævnt er den struktur tolket ind i en folkekirkelig kontekst og har fået betegnelserne: Indledning – Ordet – Nadver – Afslutning.

Sammenlignes højmesseordningen fra 1992 med de andre landes nyeste gudstjenesteordninger, er det tydeligt, at balancepunktet mellem fasthed og frihed er anderledes, mest markant i Tyskland og USA. I disse lande appellerer gudstjenesteordningen til, at ordo-grundstrukturen er det egentligt faste kombineret med en høj grad af frihed. Der er netop tale om en appel, da der ikke opereres med et begreb om autorisation. Dog har man i USA et fælles teologisk grundlagsdokument for gudstjenestefejring (*The Use of the Means of Grace*), som er vedtaget af den evangelisk-lutherske kirkes nationale synode. Hvor den nuværende danske højmesseordning er autoriseret ord for ord, vil denne model være fokuseret på et mønster og en grundstruktur. Det vil ikke nødvendigvis være ordlyden, der afgør om en gudstjeneste 'overholder' de givne rammer, men derimod at ordo-grundstrukturen kan genfindes i den. Det faste ligger i strukturen: Indledning/samling - Ord - Nadver - Afslutning/sendelse.

Hvordan disse led tilrettelægges og fejres afgøres lokalt i en forventning om liturghistorisk forankring, liturgisk teologisk refleksion og æstetisk-performativ bevidsthed. En sådan model kan kombineres med forskellige supplerende liturgiske forslag til for eksempel bønner, nadverindledninger, eller konkrete eksempler på, hvordan ordo *kan* konkretiseres i forskellige sammenhænge. Det kan være hele vejledende gudstjenesteforløb, forløb af læsninger og prædiken etc. Men i princippet er præst og menighedsråd ikke forpligtet på disse forskellige supplerende liturgiske vejledninger, bønneforslag etc., da præst og menighedsråd frit kan vælge de enkelte deles ordlyd og form.

Model 2 vil betyde, at balancen mellem det faste og det frie bliver markant anderledes end i højmesseordningen fra 1992. Det er minimalt, hvad der er det faste og som sådan autoriseret. Samti-

dig åbner det op for en betydelig større valgfrihed, som ikke skal foretages inden for allerede autoriserede variationsmuligheder (jf. model 1). Dertil vil det med al sandsynlighed fordre en ændret tilsynspraksis. Det vil ikke længere være tilstrækkeligt, at biskopper og provster alene ser til om *alt går rettelig og skikkelig til* i forhold til det autoriserede. Biskopper og provster må opmuntre til refleksion, liturghistorisk og liturgisk teologisk bevidsthed og indgå i samtaler, vejlede og understøtte.

Hvis en sådan model antages, er det faggruppens vurdering, at det vil stille (for) store krav til og være meget ressourcetrækkende for den enkelte præst og det enkelte menighedsråd. Med al sandsynlighed vil det give store variationer på tværs af sognene, som det er tilfældet i Tyskland. En anden mulighed er, at friheden udmønter sig i, at de vejledende forløb følges relativt tæt i sognene, hvilket er tilfældet i USA.

Det er faggruppens vurdering, at en sådan model, hvor valgfriheden er stor, vil skulle følges af udførlige vejledninger, supplerende liturgiske materialer (for eksempel bønner, nadverindledninger, hilsener etc.) og uddannelse, som kan støtte præst, menighedsråd og menighed i tilrettelæggelse af højmissen og selve gudstjenestefejringen.

Faggruppen henleder opmærksomheden på, at den her skitserede model må gennemtænkes nøje. Vil det for eksempel betyde, at man i sognene kan skifte liturgi fra søndag til søndag, eller vil en sådan model skulle følges af en form for regelsæt, hvori det bestemmes, at en liturgi skal gennemprøves mindst et antal måneder, inden en ny variationsmulighed kan tages i brug?

Vil en konsekvens af sådan model også være, at tekstrækkerne sættes fri, så hvert enkelt sogn afgør, hvor mange læsninger en gudstjeneste indeholder, og hvilken tekst der skal læses og prædikes over? Det vil være sandsynligt, at et friere tekstvalg vil betyde, at prædikanter vil foretrække bestemte tekster og fravælge andre, hvilket igen kan rykke ved forståelsen af kirkeåret og måske endda fremhæve en bestemt teologisk tolkning gennem tekstvalg. Omvendt vil et friere tekstvalg give mulighed for lokal variation og tilpasning til bestemte anledninger. Det vil kunne være med til at tydeliggøre, at evangelieteksterne også er udtryk for en bestemt teologi. Samtidig vil det også kunne åbne op for muligheden for kontinuerlig læsning af et evangelium, således at man over et kirkeår hører evangeliet fortløbende, som det er skrevet, og ikke i udpluk sat sammen på ny.

Muligvis kan en *minimal autorisation*, hvor der gives rum for større frihed og variationsmuligheder tilskynde til en liturgisk teologisk samtale i menigheden og dermed give mulighed for et fælles liturgisk arbejde i menigheden. Det er faggruppens vurdering, at en sådan model med *minimal autori-*

sation, som her er skitseret, må følges af en form for liturgisk teologisk grundlagsdokument, hvor der redegøres for et gudstjenesteteologisk udgangspunkt og skitseres og argumenteres for nogle grundlæggende principper og kriterier for, hvordan gudstjeneste fejres, som præst og menighedsråd kan støtte sig til. Ligeledes vil det være nødvendigt at besinde sig på, hvordan denne model kan fungere, når det fastholdes, at folkekirken er én kirke med mange menigheder.

Model 3: Autorisation af enkelte liturgiske led

Et af folkekirkens bekendelsesskrifter, Den augsburgske Bekendelse, fastlægger i artikel 7 om kirken, at kirken

er nemlig de helliges forsamling, hvori evangeliet forkyndes rent og sakramenternes forvaltes ret. Og til kirkens sande enhed er det tilstrækkeligt at være enig om evangeliets forkyndelse og sakramenternes forvaltning. Det er ikke nødvendigt, at der overalt er ensartede menneskelige traditioner og riter eller ceremonier, der er indstiftet af mennesker, sådan som Paulus siger: "Én tro, én dåb, én Gud og alles Fader".

Confession Augustana VII (CA, VII).

Den artikel har inspireret faggruppen til at reflektere over forholdet mellem det faste og det frie. Hvis vi forholder os til Den augsburgske Bekendelse artikel 7, er det tilstrækkeligt at være enige om evangeliets forkyndelse og sakramenternes forvaltning. Det tydeliggøres, at det ikke er nødvendigt med ensartede ordninger. Med andre ord udtrykker Den augsburgske Bekendelses artikel 7 en balance mellem, hvad der som minimum må være enighed om og lokale variationsmuligheder og frihed. Det kan inspirere til en model, hvor det forudsættes, at ordo, ligesom i model 1 og 2, er den overordnede grundstruktur, men under hvert overordnede led i ordoen autoriseres yderligere nogle centrale og grundlæggende liturgiske led og formuleringer, som *må* være til stede, for at der kan være tale om en højmesse. Hvordan de ikke-autoriserede led tilrettelægges, eller hvorvidt de udelades, stilles frit.

Et eksempel på en autorisation af enkelte grundlæggende liturgiske led med større grad af frihed kan ses ved nadver. Her kunne det autoriserede være *Fadervor, indstiftelsesord, uddeling og bortsendelse*. Øvrige dele, nadverindledning og bønner, kan vælges frit ud fra supplerende liturgiske materialer, som tilbyder flere vejledende variationsmuligheder og alternativer.

Et andet eksempel kunne være, at kollekter i både begyndelse og slutning af gudstjenesten ikke underlægges autorisation men bliver frie led, igen med forskellige tilgængelige liturgiske materialsamlinger, der kan hjælpe lokalt, når gudstjenester tilrettelægges.

I model 3 kan man også forestille sig, at der gives flere autoriserede variationsmuligheder til f.eks. hilsen i begyndelsen af gudstjenesten, nadver, dåbsformuleringer, velsignelser, som der frit kan vælges mellem. I 1992 har vi allerede tre forskellige autoriserede nadverliturgier, men model 3 vil åbne op for den mulighed, at der formuleres endnu flere variationsmuligheder, som der frit kan vælges mellem.

Model 3 vil betyde, at balancen mellem det faste og frie forskydes i forhold til model 1, men ikke i nær samme grad som i model 2. Det vil, som i model 2, betyde, at det gejstlige tilsyn må gennemtænkes. Og det vil, også i lighed med model 2, medføre et liturgisk arbejde for præst og menighed.

Opsummering

På baggrund af erfaringerne fra liturgiske frisogne, de præster og menighedsrådsrepræsentanter, som faggruppen har talt med, og de nyere gudstjenesteordninger fra de evangelisk-lutherske kirke i Tyskland, Norge, Sverige og USA ønsker faggruppen at fremhæve, at større grad af frihed med al sandsynlighed også vil fordr et større behov både for vejledninger og opprioritering af liturgisk uddannelse på flere niveauer. Der opfordres til, at sådanne forhold tages med ind i en eventuel reformproces.

Sammenfattende for alle tre modeller er, at faggruppen ikke anbefaler, at der reguleres på områder, hvor der ikke tidligere har været regulering. Ligeledes vil det være anbefalelsesværdigt, at en fremtidig ordning følges af en form for et liturghistorisk og liturgiteologisk grundlagsdokument, som kan være med til understøtte gudstjenestelivet i en folkekirkelig sammenhæng.

En fordel ved større grad af frihed kan være, at menighed og gudstjenestedeltagere i højere grad gives mulighed for at kunne erfare meningsfulde, nutidigt relevante og dynamiske gudstjenester med mulighed for situationsbestemte og kontekstafhængige gudstjenestefejringer. Som det gøres opmærksom på i model 2 kan en større grad af frihed og variationsmuligheder tilskynde til en liturgisk teologisk samtale og medinddragelse i menigheden. Dog må det medtænkes, hvad det kan have af konsekvenser særligt i forhold til ansvarsfordeling mellem for eksempel præst og menighed (menighedsråd). Samtidig er det faggruppens vurdering, at en sammentænkning af den aktuelle tilgang til autorisation, den faktiske liturgiske praksis og fremtidig autorisationspraksis vil give mulighed for at udforme en praksis og gudstjenesteordning, der både kan understøtte liturgisk fornyelse og fastholde fokus på balancegangen mellem det faste og det frie, hvormed det kan sikres, at der er tale om én folkekirke med mange menigheder.

Et andet perspektiv, som er værd at tage med i det fremtidige arbejde, men som ikke har været vægtet i hverken faggruppens kommissorium eller arbejde, er en undersøgelse af og gennemtænkning af det forhold, at højmissen visse steder har mistet sin funktion som sognets hovedgudstjeneste. Faggruppen vil gerne pege på det gavnlige i at tænke højmesseliturgen som 'ideal-meteren' og en gudstjenesteform, vi som kristen kirke må værne om, uden at det dermed udtrykkes, at den er den eneste og mest rigtige gudstjenesteform. Der bør være en særlig opmærksomhed på, at højmissen ikke længere først og fremmest er stedet, hvor alle medlemmer af folkekirken finder deres identitet.

3.4 Det gejstlige tilsyn og understøttelse af dette

Faggruppen vurderer, at en større grad af frihed fordrer en tættere dialog mellem tilsynets parter. Men tilsynet må nødvendigvis nytænkes i form af vejledning, samtale og dialog, både foregribende og på baggrund af konkrete problemstillinger. Hvis tilsynet udmønter sig som vejledning, samtale og opmuntring til liturgisk teologisk refleksion, kan det være nødvendigt, at det gejstlige tilsyn understøttes af rådgivning i forhold til liturgiske spørgsmål. Faggruppen anbefaler, at et sådant forhold om understøttelse medtænkes i den videre proces.

3.5 Vejledninger og uddannelse

En ændring af praksis omkring autorisation – hvor meget der skal autoriseres – vil ikke blot være en opdatering af gudstjenesteordningen, men en fornyelse af selve gudstjenestelivet og måden at reflektere omkring, planlægge og fejre gudstjeneste.

En eventuel ny gudstjenesteordning vil uanset graden af autorisation have gavn af at blive ledsaget af vejledninger. Det ligger uden for faggruppens opdrag at komme med udtømmende refleksioner om disse, men det er værd at overveje, hvordan vejledninger udformet i forskellige detaljeringsgrader målrettet konkrete former for højmesse både i byen og på landet, vil være til hjælp og inspiration og lette implementeringen.

En anden overvejelse er, at vejledninger ikke kun rummer konkrete forslag til liturgier, men også rummer nogle teologiske refleksioner og forslag til, hvorledes menigheder og menighedsråd kan varetage opgaven med at strukturere den lokale gudstjenesteordning, så der bliver tale om kvalificerede valg og samtaler.

Vejledningsdokumenter vil også kunne rumme refleksioner over andre kirkesamfunds liturgiske materialer, som i disse år finder vej til danske gudstjenester (for eksempel fra Iona). Vejledningerne kan ses som fleksible materialesamlinger til de dele af liturgien, der ikke er autoriserede. De kan fungere som inspiration for præst og menighedsråd. Et andet spørgsmål, som bør behandles i denne sammenhæng er, hvem der udformer sådanne vejledninger? Skal de udformes af biskopperne, eller foregå i regi af et liturgisk udvalg eller lignende?

Både de oplæg, som er blevet præsenteret og diskuteret i faggruppen og faggruppens interne drøftelser vidner om, at det igangsatte liturgiske arbejde ikke kun kalder på fremadrettet arbejde med gudstjenesteordninger i form af bøger og vejledning, men også på en generel opprioritering af uddannelse og viden inden for det liturgiske felt. Det gælder både på et teoretisk og et praktisk niveau. En sådan vurdering støttes af erfaringerne fra vores evangelisk-lutherske søsterkirker, der inden for de seneste år har fået nye gudstjenesteordninger. I deres reformprocesser har netop uddannelse og vidensformidling været en integreret del af processen. Faggruppen anbefaler, at behovet for en opprioritering og opkvalificering af uddannelse, viden og kompetencer inden for det liturgiske felt prioriteres i folkekirken uanset det fremtidige scenarie. Hvis der kommer en gudstjenesteordning, der rummer større grad af frihed og variationsmuligheder, bliver behovet kun større.

I faggruppens kommissorium er et af spørgsmålene, om tiden er kommet til oprettelse af et stående udvalg, et "liturgisk værksted", som kan opkvalificere det liturgiske arbejde i den danske folkekirke? I kommissoriet foreslås det, at et sådant udvalg kan få til opgave at opsamle erfaringer, videreformidle og udarbejde vejledninger med det formål at skabe et "landsdækkende fælles forum for liturgisk praksis og drøftelse". Faggruppen anbefaler, at diskussionen om et stående udvalg tages med ind i den fremtidige debat som et led i overvejelsen af, hvordan gudstjenestelivet i folkekirken skal struktureres, både hvad angår funktion, arbejdsform, kompetencer og sammensætning. Hvis der nedsættes et stående liturgisk udvalg appellerer faggruppen specifikt til en bred sammensætning. Desuden må strukturen af et sådant udvalg og beslutningskompetencer - også i forhold til det biskoppelige embede og gejstlige tilsyn - gennemtænkes. Hvis der etableres et stående liturgisk udvalg må man have for øje, at den decentrale forankring i det lokale sogneniveau fortsat må opretholdes. Arbejdet i et liturgisk udvalg må ske med en bevidsthed om såvel menighedsrådslovens § 38 som det gejstlige tilsyn.

ANDEN DEL

Baggrundsartikler

Autorisation historisk betragtet

Lektor emeritus Niels Holger Petersen

En historisk gennemgang af gudstjenestelivets udvikling gør det tydeligt, at vi skal forholdsvis langt op i historien, førend man kan tale om en form for enhedsliturgi, der er autoriseret. Inden da fik forskellige gudstjenesteelementer og ordninger autoritet gennem en henvisning til for eksempel biskop og pave, og på den måde opnåede de legitimitet. I de første århundreder af kristendommens historie peger eksisterende kilder, ikke mindst Paulus' Første Korinterbrev, og Justins apologier, ikke i retning af en fastlagt (autoriseret) gudstjeneste, men snarere på sammenkomster, hvori bestemte typer af elementer *kunne* indgå, for eksempel salmer, profetier m.m. (jf. 1. Kor 14) og naturligvis fejringen af eukaristien (nadveren). I Didaché (omkring år 100) finder vi fast formulerede bønselementer, men hos Justin (midten af det 2. århundrede) synes det primært at have været forstanderens/biskoppens autoritet, der fungerede som (ene-)bestemmende for både læsninger og udformningen af bønner i forbindelse med nadveren, idet det nævnes at forstanderen læser af apostlenes optegnelser eller profeternes skrifter, så længe "det er passende" og opsender bønner "så meget som han evner" (Justins Første Apologi). At indstiftelsesord fra Det Nye Testaments beretninger om Jesu sidste måltid med disciplene tidligt har indgået i nadverfejringen i en eller anden form er tydeligt, men i den tidligste tid kan det meget vel have været i form af individuel parafrasering i den såkaldt eukaristiske bøn.

Medens gudstjenestetekster i løbet af de næste århundreder fremviser stabile tekstelementer, der går igen helt op til moderne tid, såsom *Sursum corda*, (opløft jeres hjerter [til Herren]), så er der intet – i de sporadiske kilder, der er bevaret fra de første århundreder og som bruges til at spore gudstjenestelivet historisk – der tyder på anden form for autoritet omkring gudstjenesten end hvad der (ikke mindst hos Irenæus) opfattes som *apostolsk autoritet*, garanteret gennem bispeembedet. Dette gælder selv efter den såkaldte konstantinske vending og kirkens derpå følgende mere offentlige, autoritative fremtræden i Romerriget fra det fjerde århundrede, og videre op gennem middelalderen, uanset at man kan iagttage stabile traditioner, særlig i det righoldige tekst- og musikmateriale, der er bevaret fra Karolingertiden (omkring 800) og fremefter. Alligevel kan man ikke tale om *autoriserede gudstjenester*, om end manuskripter i den vestlige kristenhed i middelalderen ofte henviser til en romersk gudstjenesteordning.

Karl den Stores import af og henvisning til romersk gudstjenestepraksis indebar en stærk centralisering, en idé om en ensartet romersk gudstjeneste i hele Karolingerriget. Men moderne forskning har gjort det klart, at den såkaldte import af romersk liturgi og messesang indebar betydelige ændringer i det importerede materiale, og at der samtidig med den centraliserende tendens også viste sig modsvarende decentraliserende tendenser. De tendenser ses bl.a. i form af en praksis, hvor tekster (og musik) til traditionelle led i messen blev suppleret med ny-skreven tekst og musik, der kunne introducere et led eller indsættes mellem leddets enkelte dele. Denne praksis var ydermere i høj grad lokalt forankret. Også senere i middelalderen, hvor den romerske messeordning var stabil i hele den latinske kristenhed (inklusive de nordiske lande), var der aldrig tale om fuldstændig ensartethed, men om lokal tilpasning af autoritative, traditionelle gudstjenesteordninger, *legitimeret* med henvisning ikke mindst til romersk, pavelig, autoritet, men i princippet fastlagt gennem (lokal) biskoppelig myndighed. I det bevarede materiale er der mange variationer i det overvejende fælles gudstjenesteforløb i den romerske messe, fra sted til sted, hvad angår tekstlæsninger, bønner og sange.

Det samme gør sig gældende i forhold til bibelske læsninger, som heller ikke blev fastsat centralt efter den konstantinske vending. Fra det tredje koncil i Kartago i 397 (med deltagelse af Augustin) er der bevaret en lokal autoritativ bestemmelse om, at der ved gudstjenester kun skal læses fra den (nyligt) fastlagte bibelske kanon, dog med undtagelse af martyrberejnelser ved helgenfester. Her er der tale om en fastlæggelse af det grundlæggende gudstjenestlige læsemateriale, men ikke en detaljeret bestemmelse af læsninger, selvom der ubetvivleligt har været grundlæggende elementer af en kirkeårstradition helt tilbage i Oldkirken. Igennem middelalderen, hvor tekstrækker blev stabile, findes stadig adskillige variationer fra sted til sted og over tid.

Sammenfattende kan man sige, at den middelalderlige vestlige praksis, hvorudfra Luther og lutherske reformatorer grundlagde en revideret gudstjenestepraksis, ikke indebærer noget, der kan begrunde en forestilling om *autorisation*, derimod nok om tradition, autoritet og legitimering, først og fremmest gennem de kirkelige embeders autoritet. Dette forandres afgørende gennem den lutherske reformations tilknytning til fyrsten. I Danmark giver det anledning til en markant autorisationspraksis gennem kongelig autoritet, som må siges at stå i et markant spændingsforhold til Luthers egne udtalelser vedrørende spørgsmålet om autoritativ fastlæggelse af gudstjenesten. Både i Luthers første skrift om indretningen af en revideret latinsk gudstjeneste i Wittenberg (1523) og hans tyske messe (1526) er han tilbageholdende i forhold til spørgsmålet om det, vi i dag kender som en autoriseret gudstjenesteordning. Luthers tilbageholdenhed skyldes hans tanke om kristen frihed, som han har formuleret sig markant og eksplicit omkring. Frihed i forhold til gudstjene-

stefejring kommer især til udtryk i begyndelsen og afslutningen af fortalen til den tyske messe. Skriftet åbner med følgende passus:

Fremfor alt vil jeg venligst bede, også for Guds skyld, alle dem, som ser eller vil følge denne vor ordning i gudstjenesten, at de dog ikke gør nogen tvingende lov deraf, ej heller besnærer eller fanger nogens samvittighed dermed, men bruger den kristne frihed efter deres behag, hvorledes, hvor, når og hvor længe forholdene føjer sig og fordrer det. Thi vi lader heller ikke en sådan ordning komme frem i den hensigt, at vi dermed vil beherske eller regere nogen med love, men fordi der allevegne kræves tysk messe og gudstjeneste, og fordi der lyder megen klage og forargelse over de forskellige former for den nye messe, at enhver laver sin egen [...].

Martin Luther, fortalen til *Tyske Messe*

Dansk oversættelse af Jørgen Estrup Jensen, Aarhus 1980, s. 77

På den ene side afviser Luther med eftertryk at gøre sin (og en hvilken som helst) ordning bindende (autoritativ), for dermed at markere afstandtagen fra pavekirkens centralt fastlagte messeordning. På den anden side påpeger han, at det er et problem, hvis ikke der er en vis ensartethed i gudstjenesten fra sted til sted, et synspunkt, som bliver tydeligere, når Luther skal positionere sig i forhold til de samtidige sværmere. Luthers konklusion i fortalen til *Tyske Messe* understreger sprogligt den evangeliske frihed i forhold til gudstjenesten. En ordning er en ydre ting og gælder derfor ikke "i sig selv", anføres det polemisk mod "de pavelige ordninger". Luthers sprogbrug, hvor en gudstjenesteordnings holdbarhed bl.a. sammenlignes med holdbarheden af sko, der kan smides væk, står i skarp modsætning til en traditionel tankegang om liturgiske ordningers hellighed. Synspunktet er, at de gælder, så længe de fungerer, uden at det funktionelle aspekt dog diskuteres. Ved den første tyske gudstjeneste, Luther holdt i Wittenberg den 29. oktober 1525, efter den ordning som nogle måneder senere blev udgivet som Luthers *Tyske Messe*, pointerede Luther under prædikenen, at det drejede sig om, hvorvidt Gud ville kunne godtage messen, hvilket han opfordrede menigheden til at bede om. Her er der tale om et kriterium, der ikke kan bringes i praktisk anvendelse, men som understreger, at Luthers synspunkt ikke er relativt i forhold til, hvad menigheden bryder sig om. Omvendt gjorde han i sit skrift *Wider die himmlischen Propheten* fra 1525

(inden han havde holdt messe på tysk) gældende, at det ikke er nogen let sag at omdanne en latinsk gudstjeneste til en tysk, her ud fra en tanke om sproglig og musikalsk autenticitet.

I Christian III's kongebrev i forbindelse med den nye kirkelige lovgivning i *Kirkeordinansen* (1537/39) knyttes gudstjenesteordning og kongelig autoritet tæt sammen. I kongebrevet beskriver Christian III, hvordan *Kirkeordinansen* omhandler to grundlæggende forhold, 1) det ene er Guds og drejer sig om Guds Ord, 2) det andet vedrører ordninger, tider, personer m.m. og hører under kongens myndighed. Denne kongelige autoritet formuleres tydeligt:

Ikke skulle vi end heller lade det forblive ustraffet, dersom nogle fordrister sig til af egensindighed at stå imod noget udi denne Ordinans. Thi vi have ikke heller den magt som er os givet af Gud, forgæves.

Fra kongebrevet i *Kirkeordinansen* fra 1539, i Schwartz Laustens udgave fra 1989, s. 156, her tillempet på moderne dansk.

Rammen for gudstjenesteordningen, der gives i *Kirkeordinansen*, kan således siges at være givet som en *kongelig autorisation*. Det gælder også de følgende mere detaljerede ordninger i løbet af det sekstende århundrede, der udfylder *Kirkeordinansens* og *Alterbogens* 1556 (1564) rammer: *Thomissøns salmebog* (1569) og *Niels Jespersens Graduale* (1573).

Tilsvarende præciseredes det i Christian Vs fortale til *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual* (1685), at

Da byde og befale Vi hermed alle voris kiere og tro Undersaatte udi vore Riger Danmark og Norge, Geistlige og Verdslige, baade i de Danske saavel som Tydske Menigheder, at de sig efter dette Ritual udi alle Maader allerunderdanigst og hørsommeligst rette og forholde under Straf, som vedbør

Autorisation i den betydning, ordet anvendes i en dansk liturgisk sammenhæng, har med andre ord baggrund i den danske reformations bundethed til kongemagten, og hverken i den tidligere kirkelige tradition eller i Luthers egne overvejelser om gudstjenesten. Dog hører det med i sammenhæ-

gen, at Luther selv var taget med på råd under udarbejdelsen af *Kirkeordinansen*, og at den blev færdiggjort under Luthers nære medarbejder Johannes Bugenhagens ophold i Danmark i årene 1537–39 for at hjælpe Christian III med gennemførelsen af reformerne. Både Luther og Bugenhagen accepterede tydeligvis den kongelige autoritet i denne sammenhæng. Historisk betragtet kan man sammenfattende betragte autorisation som tæt sammenvævet med den statskirke-institution, der er forgænger for den nuværende folkekirke.

Dannelsen af folkekirken i forbindelse med grundloven af 1849 førte på den ene side ikke til nogen ændring i grundlaget for kirkens liturgi. Det var fremdeles kirkeritualet fra 1685 og den hermed sammenhørende alterbog fra 1688, der var gældende som et lovgrundlag. Men ikke mindst i 1800-tallet rejstes røster, ikke bare for ændringer af liturgien sådan som Christian Bastholm i 1785 havde lagt op til i et skrift, men nu også for en større liturgisk frihed for præsterne. Sådanne krav blev rejst fra flere sider, for eksempel af professor H.N. Clausen og af Grundtvig, ikke mindst i diskussioner både før og efter biskop Mynsters *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark* fra 1839, der dog ikke lagde op til nogen liturgisk frihed, skønt Mynster efterfølgende, i debatten om hans forslag om flere tekstrækker, blødte noget op på sine holdninger.

Hovedsagelig drejede det sig i debatterne både før og efter grundlovens indførelse om flere valgmuligheder for præsterne. Allerede i sit skrift *Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet* (1834) havde Grundtvig peget på dilemmaet mellem at sikre særligt dåben mod subjektivt begrundede forandringer på den ene side og nødvendigheden af samvittighedsfrihed for præsterne på den anden. Grundtvigs holdning kom dermed først og fremmest til at pege i retning af institutionel frihed, folkekirken som en rammeordning, hvorunder menigheder kunne indrette sig frit, som Grundtvig formulerede det skarpt i *Dansk Kirketidende* 2. december 1855 med reference til Kierkegaards nylige kirkekamp. Grundtvig udtrykte sit ønske som det eneste alternativ til at "nedbryde den Stats-Kirke, der var den officielle Christendoms Værksted":

[...] at give Stats-Kirken saa fri en Indretning, at der ikke mere i den kan være Tale om officiel Christendom, hvilket da skeer, naar Loven ei meer kiender til faa eller mange Symbolske Bøger eller befalede Alterbøger, og naar Staten kun eedfæster sine Præster paa deres egen Tro og Overbeviisning om det "Ny Testaments Christendom".

Dansk Kirketidende, 2. dec. 1855, spalte 801

Den form for liturgisk frihed, der gradvist kom i folkekirken, bestod hovedsagelig i at tolerere en begrænset præstelig selvægt. Indførelsen i 1802 af præstens frie salmevalg (indenfor den autoriserede salmebog) blev fra midten af det 19. århundrede også udvidet med tolerance, ikke mindst pga. og overfor Grundtvigs salmer. Herudover blev der i ordningerne i det 20. århundrede indført en række valgmuligheder, hvor præst og (de i mellemtiden etablerede) menighedsråd kunne enes herom. Endelig er der i de seneste årtier kommet en åben accept af frie gudstjenesteformer **uden for** menighedens faste gudstjeneste. Alle disse nævnte friheder er dog relative til et fra statskirken kontinuerligt videreført autorisationsgrundlag, der stadig er gældende i dag.

Autorisation juridisk betragtet

Stiftskontorchef Asger Wilhelm Gewecke

Autorisation i en dansk folkekirkelig tradition har juridiske implikationer. Dels er der regelbestemmelser om gudstjeneste, og dels er der en række civilretslige konsekvenser ved dåb, (også konfirmation, når konfirmanden ikke er medlem af folkekirken, og derfor bliver det i kraft af konfirmationen), vielse og begravelse. Autorisation er med til at skabe konsensus om, hvad der er gældende retningslinjer for praksis på gudstjenesteområdet og i kirkelige handlinger. Desuden har autorisationspraksis også konsekvenser for samspillet mellem biskop, provst, præst og menighed – ikke mindst i forhold til menighedsrådenes rolle i gudstjenestelivet og tilsynets karakter og indhold.

Retsstiftelse af ritualer

Det fremgår af Grundlovens § 66, at folkekirkens forhold ordnes ved lov, men når det gælder folkekirkens gældende ritualer, anvendes ikke lovsystemet, hvor vedtagelse i Folketinget er den sidste instans. Når det drejer sig om retsstiftelse af ritualer bruges i stedet *kongelig autorisation*. Begrundelsen herfor er både juridisk og teologisk. Oftest henvises der til de ydre og indre anliggender og Danmarks regent som den danske folkekirkens overhoved. De kirkelige handlinger adskiller sig fra gudstjenestepraksis ved, at der for disse ikke blot findes et autoriseret ritual, men også retsregler, henholdsvis *kongelig anordning* (dåb og konfirmation), og egentlig lovgivning (vielse og begravelse). Retsvirkningerne er dog de samme både for gudstjeneste, der autoriseres ved kongelig autorisation og de kirkelige handlinger (dåb, konfirmation, vielse og begravelse).

En autorisation sker normalt ved, at en faggruppe (tidligere har der været eksempler på både udvalg og liturgikommission) nedsættes enten på Kirkeministeriets eller bispekollegiets foranledning. Faggruppen kommer efter endt arbejdsperiode med en indstilling til biskopperne. Da kirkeministeren ikke hidtil har ønsket at fremsætte et forslag til autorisation hos regenten medmindre der er enighed i bispekollegiet, kræver en indstilling om autorisation af et ritual, at denne enighed opnås i de forudgående forhandlinger. Kun ved ritualer for vielse af personer af samme køn, har der været en anden praksis. Når den kongelige autorisation foreligger, vil det autoriserede ritual og en ledsa-

gende tekst blive offentliggjort ved en bekendtgørelse i retsinformation. Denne bekendtgørelse har samme virkning som en lov og cirkulærestatus i forhold til retsgyldighed.

Normalt vil man ved en regelfastsættelse ophæve den tidligere regel, men det gør man traditionelt ikke ved ritualfastsættelser. Det betyder, at ældre autoriserede ritualer og tekster fortsat er gældende og må bruges.

Når et autoriseret ritual er indført, skal det i sagens natur anvendes, medmindre der er særlig hjemmel til, at man har ret til at undlade at bruge det i bestemte tilfælde (for eksempel vielse af fraskilte) eller som helhed (for eksempel vielse af par af samme køn), hvis handlingen strider mod præstens samvittighed. Hjemlen er ikke givet til en afvigelse fra ritualen, men fra at foretage de kirkelige handlinger, hvor ritualen anvendes.

Hjemmel til autorisation

Gudstjenesten

Præster er som udgangspunktet forpligtet på at holde gudstjenester på alle helligedage, hvilket betyder alle almindelige søndage og 1. og 2. helligdage. Der hersker forskellig sprogbrug om disse gudstjenester: faste, almindelige eller ordinære gudstjeneste, hvilket også ses af *Menighedsrådsloven* § 38.

Når man overvejer autorisation og autorisationspraksis, er det nødvendigt at se på gudstjenesteordningen og de kirkelige handlinger både i sammenhæng og hver for sig. Som det er beskrevet i afsnittet om autorisation i et historisk perspektiv bestemmer *Kirkeordinansen* 1537/1539 og *Alterbogen* af 1556 (1564), at ritualer skal overholdes alle steder, så ikke præster indfører "nogen Syn-derlighed udi Ceremonier". Samme bestemmelse gør sig gældende i *Danske Lov* 2-4-4, som afløste *Kirkeordinansen* og *Alterbogen*. I *Danske Lov* bestemmes det, at gudstjeneste og kirkelige handlinger (ceremonier) skal udføres efter det "forordnede ritual" (*Danske Lov*). Selvom der i tidens løb er sket ændringer i ritualer, er *Kirkeordinansen* og *Danske Lov* fortsat grundlaget for gudstjenestens ordning, hvad angår spørgsmålet om autorisation (Roesen 1976, 58). Praksis er fortsat, at præster har pligt til at følge det autoriserede ritual, medmindre der er søgt godkendelse til mindre ændringer hos den stedlige biskop efter indstilling fra sognepræsten *med* menighedsrådets godkendelse.

Tidligere alterbøger og højmesseordninger er præget af en høj grad af autorisation uden større valgmuligheder. Da den danske folkekirke i 1992 fik en ny autoriseret gudstjenesteordning og alterbog, forsøgte man dog at give plads til større grad af frihed og indførte derfor flere autoriserede valgmuligheder end tidligere. Fastheden - eller det genkendelige - på tværs af lokale sognes skik og brug er fortsat prioriteret højt, dels ved en fremhævet normalordning og dels ved at valgmulighederne er begrænsede til autoriserede ordninger. Valgmulighederne er i Ritualbogen 1992 tydeliggjort ved brugen af ord som "kan" og "eller" ligesom der gives tre forskellige, autoriserede mulige nadverindledninger. Det er endvidere muligt at søge biskoppen om godkendelse af mindre ændringer. Alterbogstillægget, som udkom i 1993, skal ses i tillæg til Ritualbogen fra 1992. Det er ikke autoriseret, men giver præst og menighed mulighed for at anvende andre supplerende kollekter end de autoriserede i *Alterbogen*.

Sakramenterne

Det følger af Danske lov 2-5-1, at præsten skal forrette og uddele de hellige sakramenter efter "Christi egen indstiftelse med den læsning og de ceremonier, som sædvanlige ere."

Før ritualet fra 1992 har der været et autoriseret ritual fra 1897 og 1912. For dåbens vedkommende er regelsættet fastsat ved kongelig anordning, der tillige beskæftiger sig med bestemmelser om for eksempel faddere, sted, alder etc. Det skal dog fremhæves, at i *Lov om medlemskab af folkekirken* findes der en bestemmelse om optagelse af personer fra andre kristne trossamfund (*Lov om medlemskab af folkekirken* § 1 stk 4), som forudsætter at man er døbt i Faderens og Sønnens og Helligåndens navn. De civilretlige konsekvenser af dåb er medlemskab og skatteforpligtigelse.

For dåb og nadver gælder det, at ritualerne er autoriserede, og at præster derfor har pligt til at følge det autoriserede ritual.

De retlige ritualer

Det særlige ved vielse er, at den samtidig med at den er en kirkelig handling, også har civilretlige konsekvenser.

Forskel i autorisation

For vielsesritualet gælder, at hele ritualen er autoriseret, hvorimod dele af ordningen for begravelsen er vejledende. Jordpåkastelsen skal dog foretages i overensstemmelse med det gældende autoriserede ritual. Jordpåkastelsen er omtalt i Danske Lov 2-10-1.

Menighedsrådsloven

På gudstjenesteområdet og for de kirkelige handlingers vedkommende er den danske folkekirke kendetegnet ved både at være både *central* og *decentral* i sin organiseringsform. Det centrale aspekt hentyder til, at den har en fælles autoriseret ritualbog gældende for alle sogne, og at ned-sættelse af for eksempel liturgiske faggrupper eller lignende og ny-autoriseringer af ritualer kræver en indstilling fra bispekollegiet til Kirkeministeriet. Men et særtræk ved den danske folkekirke er samtidig det decentrale aspekt, som i denne sammenhæng refererer til, at de lokale menigheder gennem menighedsrådene har nogle specifikke kompetencer, som er reguleret i menighedslovens § 38. Præster har forkyndelsesfrihed, men skal have menighedsrådets samtykke til:

1) at der ved de faste gudstjenester foretages indsamlinger,

2) at der ved de faste gudstjenester eller kirkelige handlinger anvendes en anden autoriseret liturgi eller andre autoriserede ritualer end dem, der hidtil er anvendt i menigheden, og

3) at der ved de faste gudstjenester eller kirkelige handlinger foretages mindre ændringer i liturgi og ritualer eller benyttes andre salmebøger og salmebogstillæg end de autoriserede.

Stk. 2. Til de ændringer, der er nævnt i stk. 1, nr. 3, kræves tillige biskoppens samtykke. Biskoppens afgørelse kan ikke indbringes for anden administrativ myndighed.

Menighedsrådsloven § 38

Menighedsrådslovens § 38 kan ses som udtryk for en frugtbar vekselvirkning mellem det centrale og det decentrale aspekt ved den danske folkekirke, når det gælder spørgsmål vedrørende gudstjenestelivet. Det forudsættes i bestemmelsen, at der er en autorisation, og at mindre ændringer i

det autoriserede ritual ved de faste gudstjenester efter indstilling fra sognepræsten kan godkendes af menighedsrådet.

Er der tale om ændringer, der ikke kan holdes indenfor det autoriserede rituals ordning eller ordlyd ved de faste gudstjenester, kræver det ud over den ovenfor nævnte procedure tillige biskoppens godkendelse. På den måde er menighedsrådslovens paragraf med til at opretholde et fornuftigt sammenspil mellem 1) biskopperne som tilsynsførende, 2) præster som har indstillingsretten og 3) menighedsrådets beslutningskompetence. Bestemmelsen i Menighedsrådslovens § 38 skal sammenholdes med menighedsrådslovens § 1:

§ 1. Sognets kirkelige og administrative anliggender styres af menighedsrådet, medmindre andet er særligt hjemlet i lovgivningen.

Stk. 2. Det påhviler menighedsrådet at virke for gode vilkår for evangeliets forkyndelse.

Heraf fremgår, at det kirkelige arbejde i sognet ledes af menighedsrådet. Dette sker i samvirke mellem præst og menighedsråd. Vurderer man disse bestemmelser samlet, viser det, at samvirket i menighedsrådslovens § 1 også er et samvirke om liturgi, gudstjeneste og kirkelige handlinger. Men forholdet mellem biskop, provst, præst og menighedsråd forudsætter en klar definition af, hvordan tilsynet med forvaltningen af disse paragraffer udføres.

Autorisation og systemteori

Professor Hans Jørgen Lundager Jensen

Spørgsmålet om autorisation har ikke kun en bredere politisk-historisk dimension – den der har med kirkens forhold til statsmagten at gøre. Den har også en endnu bredere dimension, som er antropologisk¹. Folkekirken kan betragtes som et 'system'. Udtrykket er unægtelig fremmedgørende; men i denne sammenhæng står det ikke i modsætning til for eksempel 'liv'. Med 'system' menes her en 'levende organisme', og pointen er, at der er ligheder imellem biologiske organismer som for eksempel et træ eller en padder og sociale organisationer som for eksempel folkekirken. Fælles for systemer er, at de er indstillet på at holde sig selv i live, altså at forblive eksisterende igennem tiden (at 'persistere'). Dette gør systemer ved at kopiere sig selv. Egetræer frembringer agern, padder lægger æg, og folkekirken får nye medlemmer ved at døbe mennesker.

Systemer ønsker normalt at kopiere sig selv så nøjagtigt som muligt. Men systemer er altid omgivet af en omverden, der gør systemets eksistens mulig overhovedet. Padder skal have en vis temperatur, vand at svømme i, føde at spise, osv.; folkekirken skal have mennesker at døbe, bygninger at være i, politisk beskyttelse, osv. Idealet for et system er, at det er indrettet bedst muligt i forhold til sin omverden. Men omverdenen forandrer sig altid – nogle gange så langsomt, at ingen opdager det, andre gange så hurtigt, at det umuligt kan overses. Hvis et system insisterer på at bevare sig selv fuldt og helt og ikke ændre på noget, vil det med tiden, før eller senere, miste enhver kontakt med sin omverden og dermed ikke længere kunne overleve. Paddens vandhul kan tørre ud og føden forsvinde; folkekirken kan få en fjendtlig stat, der vil forhindre dens fortsatte eksistens, eller en ligeglad befolkning, hvor ingen ønsker at lade sig døbe.

¹ jf. Rappaport; Lundager Jensen 2003

Systemer har flere muligheder for at reagere på en ugunstig forandring af dets omverden. Det kan insistere på ikke at ændre sig selv og i stedet finde en ny omverden: Padden kan prøve at vandre over tørt land eller håbe, at dens æg vil blive transporteret til nye vandhuller; folkekirken kan emigrere til et andet samfund med bedre vilkår. Men systemet kan også acceptere, at dets omverden er forandret og prøve at forandre sig selv, så det kommer i et bedre forhold til den forandrede omverden. Dette er svært for biologiske organismer, for biologisk evolution kan tage hundredetusindvis eller millioner af år. Det er ikke nær så svært for menneskelige-soziale organismer, der har en bevidst ledelse.

Et system, der søger at forandre sig selv, vil altid stå i et dilemma: Hvor meget skal forandres? Over for det umulige ikke at forandre sig overhovedet står at forandre alting. I det første tilfælde bevarer systemet sin identitet, men kan ikke forblive i live; i det andet tilfælde kan det forblive i live, men har mistet sin identitet og blevet til noget helt andet. En padde der igennem evolution er blevet til et pattedyr og dermed er blevet i stand til at opretholde en konstant temperatur, finde føde om natten osv., er ikke længere en padde. En kirke som ikke længere vil tale om Gud og Jesus, er ingen kirke.

Selv om det kan være klart, hvad der hører til et systems identitet, er det ofte helt åbent, hvor omfattende denne identitet er. Der kan være uendelige diskussioner om, hvad der udgør en umistelig kerne, og hvad der hører til det, der kan dispenseres fra. Maksimalister vil insistere på at opretholde så meget af en bestående identitet som muligt; minimalister vil insistere på frem for alt at bevare eksistensen. Kernen, det uopgivelige, det som sikrer at et system overhovedet har en identitet, kan kaldes et 'ultimativt helligt postulat'. I religioner kan dette være en trosbekendelse eller en lignende formular. Systemers selvopretholdelse angår hvor meget af det selv, der hører til postulatet, og hvor meget der ikke gør. Der er flere retninger et system kan tage: Det kan ønske at overleve i kraft af masse, eller det kan ønske at overleve i kraft af kvalitet. Set fra et meget bredt religionshistorisk perspektiv har 'de store verdensreligioner' (buddhisme, kristendom, islam) valgt den første vej og er blevet missionerende, mens for eksempel jødedommen har valgt den anden.

Den principielle diskussion om autorisation af gudstjeneste er en diskussion om gudstjenestens postulat. Hvis intet ændres, vil gudstjenesten blive mere og mere fremmed for folkekirkens omverden, det vil sige mennesker som gerne skulle blive og forblive medlemmer. Hvis intet autoriseres, risikerer gudstjenesten at blive til noget, der ikke kan identificeres som folkekirkeligt (hhv. evangelisk-luthersk, eller kristent).

'Authorisation' er altså ikke kun et spørgsmål om statslig magt, men også om folkekirkens selvopretholdelse som organisation med en form og et indhold, der bevarer kontinuitet med tidligere former. 'Tilsynet' er systemets selvovervågning, der skal sikre, at balancen imellem det uopgivelige og invariable og det opgivelige og variable ikke forskydes, så postulatet bliver for smalt eller for bredt. Men da systemet selv er i konstant bevægelse, er tilsynets principper det også. Den tilsynshavende instans skal igen og igen bestemme, hvor grænsen går. Denne bestemmelse kommer fra 'feedback' fra systemet i form af informationer, meninger, argumenter osv. 'Teologi' forstået som en aktivitet, som noget, der gøres (eller 'drives') – i form af debatter, samtaler, læsning, skrivning osv. – er en vigtig del af denne feedback-aktivitet.

Tilsyn

Provst Grete Wigh-Poulsen

Selvom der i en luthersk kirke principielt kun er ét embede, er der i folkekirken af praktiske og funktionelle grunde tre: præst, provst, biskop. Alle embeder er båret af teologi, men der ligger forskellige opgaver i embederne. Bispeembedet er således først og fremmest et tilsynsembede, præstens embede er at være "ordets tjener", provsteembedet indeholder begge dele².

Med Danske Lov blev det i 1683 fastslået, at der i bispe- og provsteembedet ligger en pligt til at føre tilsyn med, at alt foregår ordentligt og i overensstemmelse med lovgivningen i sognene, sådan som det beskrives i følgende citater:

I hvert Stift skal være een Superintendent, som Kongen dertil beskikker og stadfæster, som skal have alle Provster, Præster, Skoletjenere, Dægne og Substitutter under sig, og holde dem til at gjøre deris Embede, og see til at alting gaar skikkeligen og ret, som her befalis.

Danske Lov

Der skal være én Provst i hvert Herret, som skal være biskoppens Medhjælper at holde Kirke og Skole-tienere at gjøre deris Embede, og see til, at alting allevegne gaar skikkeligen og ret til.

Danske Lov

² Betænkning 1527, 43ff

Danske Lov afspejler sandsynligvis rigets daværende administrative praksis. I så fald bærer den præg af sin tids praktiske behov, og er en sammenfatning af landets retsbestemmelser og rets-sædvane. Der er derfor i loven - for biskop og provsts vedkommende - tale om pligt til alment legalitetstilsyn, der kan have retlige konsekvenser. Hvad angår kirkens anliggender, er der af samme grund tillige konkrete anvisninger for, hvordan tilsynet skal udøves ved kontrol og tilrettevisning.

Embedsløfter og kompetenceprofiler

En præst underskriver præsteløftet i forbindelse med sin ordination og lover her at "udføre alt i overensstemmelse med de for folkekirken gældende forskrifter" og "... med al skyldig lydighed rette [sig] efter de kirkelige love og anordninger...". Præsten skriver under på, at han/hun i sit embede er underlagt forskrifter og regler.

Til præsteembedet hører en forventning om en række kompetencer, og i kompetenceprofilen for præster udarbejdet af Anita Hansen Engdahl og Mogens Lindhardt i 2016 hører det til præstens kompetenceområde at kunne

vurdere liturgiske og musikalske udtryksformer i forhold til gudstjenestens repræsentative, kommunikative, diakonale, missionale og undervisningsmæssige perspektiv. Afstemme egne teologiske og liturgiske præferencer med behov i menigheden og med udgangspunkt i den kirkelige tradition og gældende lovgivning Tilrettelægge gudstjenesten, så den af menigheden opleves relevant og inkluderende. Delagtiggøre og motivere frivillige og ansatte i tilrettelæggelse, gennemførelse og kvalitetsudvikling af gudstjenesteområdet. Tage initiativ til og støtte ønsker om gudstjenestefornyelse og liturgiske handlinger med respekt for teologi og tradition.

Kompetenceprofil - for præster 2016, 7

Provsten afgiver ved sin indsættelse biskoppen løfte om at føre tilsyn med kirkens ejendom og midler og "påse at de for kirken, dens præsters og alle medarbejdere gældende love og bestemmelser overholdes, at rådgive og vejlede præster og menighedsråd" og at gøre dette som biskoppens loyale medarbejder. Kompetenceprofilen for provster³ tager afsæt i Betænkning 1527 og bruger samme formuleringer om den ledelse, der skal udøves. Det vil sige, at det gejstlige tilsyn stadig som i Danske Lov handler om "at alting allevegne gaar skikkeligen og ret til". Det er derfor provstens opgave at sørge for:

teologisk fokus på præsternes embedsvirksomhed: forkyndelse, liturgisk og undervisningsmæssig praksis.

at anvise, vejlede og fastholde præsten på den evangelisk-lutherske kirkes bekendelsesgrundlag.

Det anføres som en nødvendig kompetence for provsten at kunne yde en vejledning, "der har forståelse for individets, organisationens og omverdenens behov og krav" for at kunne skabe "tryghed i myndighedsudøvelsen"⁴.

Biskoppen siger ja til at øve en "tilsynsgerning", der overordnet set gælder tilsynet med læren, forkyndelsen og menighedslivet samt rammerne for dette.

Tilsynets nutidige indhold

I Betænkning 1527, provstestillingen og provstiets funktion⁵, indgår et afsnit om overvejelser om tilsynets nutidige indhold. Her peges på fire aspekter af tilsynet⁶:

³ Kompetenceprofil – provsteembedet 2016

⁴ Kompetenceprofil – provsteembedet 2016, 6

⁵ Betænkning 1527, provstestillingen og provstiets funktion, Kirkeministeriet 2011

⁶ Betænkning 1527, s.48ff

Tilsynet som helhedsperspektiv (tilsynets pligt til at igangsætte og understøtte forpligtende samtaler om kirkens udfordringer og opgaver i sin samtid mv).

Tilsynet som lokalt nærvær og bidrag til kirkelig sammenhængskraft (tilsynets opmærksomhed på det lokale kirkelige livs muligheder).

Tilsyn som teologisk norm (tilsyn med præsternes embedsvirksomhed, forkyndelse, liturgisk og undervisningsmæssig praksis).

Tilsyn som opmærksomhed på kvalitet og arbejdsfordeling (tilsyn med arbejdsforhold og arbejdsvilkår).

I betænkningen understreges det lutherske grundsyn, at såvel biskop, som provst og præst er "Ordets tjener" i enhver funktion, også når det gælder tilsynet⁷. Forudsætningen for at det skal kunne lade sig gøre, er if. betænkningen "at der er stærke relationer mellem præst-provst-biskop og pastorat-provsti-stift"⁸. For opgaven er, igen med formuleringen fra 1527, "at skabe sammenhæng og udbygge den sammenhæng, der allerede findes i folkekirken"⁹. Ledelse udøves ikke primært gennem strukturer eller forordninger, dekretter, hyrdebrev eller forvaltning. Ordets tjeneste udøves også i denne sammenhæng i samtalen, i sociale sammenhænge og gennem sociale medier. Inddragelse og involvering af præster, menighedsrådsmedlemmer, medarbejdere, provstiudvalg og frivillige er afgørende.

⁷ Betænkning 1527, 16

⁸ Betænkning 1527, 16

⁹ Betænkning 1527, 16

Tilsynet som samtale og understøttelse

I betænkning 1527 samler biskop emeritus Karsten Nissen det gejstlige tilsyn under tre overskrifter: Inspirere, opmuntre, vejlede. I betænkningen beskrives tilsyn som "lokalt nærvær og bidrag til sammenhængskraft"¹⁰. Det åbner for en forståelse af, at tilsyn er at have blik for kvalitetene i det enkelte sogns måde at gøre tingene på og at hjælpe til, at blikket løftes, så det enkelte sogns arbejde har sammenhæng med folkekirkens store fællesskab, som det udfolder sig i provstiet, stiftet, landet.

Der er, fremgår det af betænkningen, sket en bevægelse fra Danske Lovs beskrivelse af tilsynet som kontrol og styring til en forståelse af tilsynet som *samtale*. Embedsløfternes ordlyd er ganske vist ikke ændret. Her fastholdes det, at embedsforvaltning fordrer loyalitet af embedshaver også i forhold til et regelsæt og sædvaner. Lægges vægten i udøvelsen af tilsynet ikke længere på kontrol og styring, men på nærvær og understøttelse af sogne og præster i for eksempel gudstjenesteforvaltningen, får det indflydelse på biskops og provsts opgave. Tilsynsforpligtelsen udøves ved at sørge for, at der finder en fortløbende og tilbagevendende åben samtale sted i sognene om kirkens og den kristne tros vilkår, snarere end at træffe afgørelser. Hvis der i bispeembedet (og dermed provsteembedet) fortsat skal ligge en forpligtelse på, "at alt går retteligt og skikkeligt til", og handler det tilsyn først og fremmest om lokalt nærvær og bidrag til sammenhængskraft, fordres et tilsyn, der bygger på samtale og undervisning. Det kunne udøves i forpligtende fora som f.eks. de tjenstlige møder mellem præster og provst i et provsti, gennem uddannelse og efteruddannelse af præster, samt i forbindelse med sogneudviklingssamtaler eller åbne menighedsmøder.

¹⁰ Betænkning 1527, 17

Erfaringer fra et liturgisk frisogn

Sognepræst Christiane Gammeltoft-Hansen

Lindevang sogn har siden 2011 været liturgisk forsøgssogn. Ansøgningen om at blive liturgisk forsøgssogn blev i sin tid begrundet i et ønske om at leve op til sognets målsætning om at ”danne ramme om et levende og aktivt kirkeliv, hvor kristendommen forkyndes som vedkommende for nutidsmennesker i alle aldre”.

Der er tradition i sognet for at arbejde med liturgi. Det arbejde ønskede menighedsrådet og præsterne at intensivere i forhold til højmissen, og fandt her, at det gav en større fleksibilitet i arbejdet at ansøge om at blive liturgisk forsøgssogn i stedet for løbende at sende anmodninger til biskoppen om at måtte foretage ændringer.

Menighedsrådets ansøgning blev modtaget positivt, og tilladelsen givet af biskoppen med den begrundelse, at han fandt, at der i sognet var en kapacitet, der kunne være med til at kvalificere udviklingsarbejdet. Tilladelsen blev derudover givet under forudsætning af, at større ændringer i liturgien blev forelagt biskoppen til godkendelse.

Ordnningen er, siden den trådte i kraft, blevet fornyet hvert andet år. Ca. en gang om året er biskoppen blevet informeret om, hvilke ændringer, der er foretaget. Biskoppen har i perioden flere gange været til højmesse i Lindevang, og der har også været afholdt et møde med biskoppen, hvor der mere fyldigt blev gjort rede for, hvordan der har været arbejdet med liturgien, hvilke overvejelser, der ligger til grund for de ændringer, der er foretaget, og hvordan modtagelsen har været. Biskoppen har her og i det hele taget i forbindelse med sin gudstjenestedeltagelse i kirken udført sit tilsyn i form af en dialog med menighedsrådet og præsterne.

Der holdes i Lindevang kirke andre gudstjenester end højmissen, såsom børnegudstjenester, meditative andagter, temagudstjenester og musikgudstjenester. Højmissen er dog fortsat menighedens samlingspunkt og den af sognets gudstjenester, hvor der er flest, der deltager. Anledningen til det liturgiske arbejde var ønsket om at bevare og styrke det højmesseliv, der er i sognet og her med rod i traditionen at arbejde med højmessens teologi, sprog, musik og form. Ligeledes var det et ønske med det liturgiske arbejde at styrke forståelsen af gudstjenesten som menighedens guds-

tjeneste og dermed også nødvendigheden af, at menigheden inddrages i, hvordan gudstjenesten fejres.

Arbejdsprocessen har været og er fortsat sådan, at det indledende arbejde foregår i et nedsat gudstjenesteudvalg. Gudstjenesteudvalget består pt af fire menighedsrådsmedlemmer, en fra menigheden, tre præster og en organist. Udvalget indledte sit arbejde med højmissen med at diskutere gudstjenestesyn. Der var forskellige gudstjenestesyn repræsenteret i udvalget, men ud af samtalerne udledte udvalget tre forhold, som i særlig grad fik betydning for de efterfølgende liturgiske ændringer:

1. Der var enighed om at arbejde ud fra en æstetisk gudstjenesteforståelse, hvor ord, tegn, musik, rum, menighed tilsammen udgør gudstjenesten.
2. Forståelsen af gudstjenesten som fællesskab skulle styrkes.
3. Det skulle være en gudstjeneste både for den lejlighedsvis og den faste kirkegænger.

Efter de indledende diskussioner har udvalget gennemgået det autoriserede ritual og for hvert led overvejet dets placering og indhold. Hvor der har været ønsker om ændringer, har det hovedsageligt været begrundet i et ønske om at løsne op for et sprog, der opleves som stivnet og formelagtigt eller en teologi, man har fundet, gik imod gudstjenestens øvrige forkyndelse. Ved ønske om ændringer har præsterne udarbejdet forslag til ny ordlyd og nyt indhold. Det er for eksempel sket i forhold til dåbsbøn, nadverindledning, nadverbøn, lovprisning og kollekter. Ændringsforslagene er først blevet præsenteret, diskuteret og revideret i udvalget. Herefter er det blevet forelagt menighedsrådet, hvor det igen er blevet diskuteret og revideret. Da denne proces var blevet gennemført for hele højmissens liturgi, blev ændringerne taget i brug ved sognets højmesser. Efterfølgende har der med mellemrum været afholdt menighedsmøder, hvor menigheden har fået lejlighed til at kommentere ændringerne. Disse menighedsmøder har igen ført til revideringer.

Valg af tekster

Af større ændringer har været en fravigelse af tekstrækkernes læsninger til fordel for en kontinuerlig læsning af Markusevangeliet. Da denne ændring kan tjene som eksempel på hvilke fordele,

men også udfordringer, der er forbundet med at fravige den gældende ordning, vil forløbet og erfaringerne med den kontinuerlige læsning blive udfoldet i det følgende.

Baggrunden for den kontinuerlige læsning af Markusevangeliet var en række samtaler i menighedsrådet, hvor der blev givet udtryk for et ønske om at fravige tekstrækkerne ved bestemte lejligheder – særligt når der var dåb i højmissen. Samtalerne tog deres begyndelse i slutningen af kirkeåret, hvor der er en koncentration af domstekster hentet fra Matthæusevangeliet. Man ville her ved disse søndage gerne fravige teksterækkerne, således at den glæde og taknemmelighed, som dåbsforfølgere kom med, blev favnet og ikke modsagt af læsningerne.

Herudover var der også andre forhold, der talte for forsøgsvist at fravige tekstrækkerne. De to tekstrækker kan komme til at skjule det forhold, at hver evangelist har sin egen teologi, og at den Jesuskikkelse vi møder i teksterne, således er formidlet og fortolket af den enkelte evangelist. Tekstrækkerne fungerer næsten som et 5. evangelium, idet tekstrækkerne i stedet for at forholde sig til den fremadskridende fortælling hos den enkelte evangelist, sammenstykker en anden fremadskridende fortælling, som den henter på skift fra alle fire evangelister. Ved at plukke fra de forskellige evangelier kan menigheden få det indtryk, at det er Jesus selv, som de uformidlet står over for¹¹.

Der blev rejst et forslag i menighedsrådet om, at vi skulle forsøge selv at sammenstykke en tekst-række, men forslaget faldt hurtigt, da et lokalt bestemt tekstudvalg nemt kan blive for snævert og ikke give de "interruptions", som et fast tekstudvalg kan have. Vi så således for os, at det kunne være fristende at bruge den liturgiske frihed til at frasortere de "hårde" og "svære" tekster. Denne situation undgik vi med den kontinuerlige læsning, der sikrer mod et subjektivt og vilkårligt udvalg af tekster.

Grunden til at valget faldt på Markusevangeliet var, at det er det ældste af evangelierne, at det er dårligt repræsenteret i de autoriserede tekstrækker og endelig, at der er nogle teologiske temaer i

¹¹ jf. Müller, Christy og Gammeltoft-Hansen 2015

Markusevangeliet, som vi fandt det kunne være givende at efterspore og udfolde over en længere periode i højmessens prædikener.

Den kontinuerlige læsning strakte sig fra trinitatis søndag til 2. påskedag. Tre gange undervejs blev den kontinuerlige læsning fraveget. Det skete juleaften og juledag, hvor det skete i de dage if. evangelisten Lukas, og Alle helgens dag hvor vi valgte at følge den autoriserede tekstrække af hensyn til dagens særlige karakter.

For den lejlighedsvis kirkegænger gjaldt forsat, at man dumpede ned midt i fortællingen. Men for den faste kirkegænger betød den kontinuerlige læsning, at der blev en bedre sammenhæng mellem de forskellige tekster. For domstekerne vedkommende fik de således en anden betoning ved at stå i deres oprindelige kontekst, som tekster der står før påskeberetningen, og ikke som tekster der er placeret henimod kirkeårets afslutning, og her fungerer som et slags punktum.

Den kontinuerlige læsning var givende, men også udfordrende. Præster og organister kunne i vidt omfang ikke bruge de hjælpemidler, der ellers er til rådighed i tilrettelæggelsen af højmassen og som er med til at kvalificere den – for eksempel prædikervejledninger, kolleksamlinger, salmeforslag og musikforslag. I forhold til inddelingen af Markusevangeliet blev den gamle lektionarinddeling optegnet i margin af *Nestle-Aland*¹² brugt. Men hvad angik epistellæsninger og gammeltestamentlige læsninger, var det nødvendigt selv at lave et udvalg. I mange tilfælde måtte der skrives nye kollekter, og i nogle tilfælde måtte organisterne komponere ny musik, der egnede sig til de enkelte Markuslæsninger. Provsten og biskoppen støttede arbejdet ved at tildele præsterne en uges fælles orlov, hvor de sammen kunne foretage tekstudvalg og arbejde med kollekter.

Menighedens kommentarer til den kontinuerlige læsning var overvejende positive. De kritiske kommentarer vedrørte primært det forhold, at den kontinuerlige læsning brød med kirkeårets rytme. En rytme, der er blevet indarbejdet til også at klinge med i salmer, bønner og musik. Nogle gav

¹² Nestle-Aland: græsk udgave af Det nye Testamente

således udtryk for, at de savnede at kunne følge med i kirkeåret og synge de årstidsbestemte salmer, der knytter sig til en bestemt periode eller højtid i kirkeåret.

Konklusion

Det kræver ressourcer, kunnen og tid at have en øget frihed. Det har været en fordel i Lindevang, at mange har været involveret og interesseret i det liturgiske arbejde. Som arbejdsprocessen afdækker, er det omstændeligt at arbejde med liturgien. Hver ændring har været lang tid undervejs. Erfaringen har været, at menigheden gerne vil have en vis langsomhed og tilvænning. Men processen er også langsom i sig selv, da liturgiske samtaler og beslutninger i en menighed tager tid.

Der er en aflastning i at gøre, som man plejer. Det er forbundet med tryghed og genkendelighed. Friheden stiller krav om vedvarende overvejelser over, om liturgien har fundet sit rette udtryk i den nye form. I forhold til genkendeligheden har det dog været overraskende, at der skal meget til for at rykke ved den. Ikke kirkevante, der har været til højmesse i Lindevang, giver således udtryk for, at de har været til en "traditionel" gudstjeneste til trods for at mange led er blevet gennemarbejdet på ny¹³. Dette er i tråd med, at det ikke har været et ønske at bryde med traditionen, men videreudvikle den.

Den øgede frihed har været medvirkende til, at det er blevet en del af menighedslivet i Lindevang at tale om liturgi og gøre det kvalificeret på en måde, hvor der ikke kun bliver argumenteret ud fra smag og behag. Friheden har været med til at styrke fællesskabet omkring højmessens, dels ved at der ved hver gudstjeneste medvirker to lægfolk, og dels ved en større opmærksomhed på, hvordan man som menighed fejrer gudstjeneste i sognet.

¹³ jf. "Højmissen set fra kirkebænken. En sammenlignende undersøgelse af gudstjenestedeltagernes oplevelse af højmesse med dåb i fire kirker med forskellig liturgisk profil og praksis i Frederiksberg provsti", af Nete Helene Enggaard. Rapport, Center for Kirkeforskning, Afdeling for Systematisk Teologi, Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet.

Eksempel på liturgi fra Lindevang Kirke

Højmesseliturgi m. dåb

Et kvarter inden højmissen er der sangværksted i kirkerummet. Der synges ved højmesserne både salmer fra DDS og nye salmer fra for eksempel *Kirkesangbogen*. Ved sangværkstederne øves primært de nye. Sangværkstedet slutter således, at der så vidt muligt er ro i kirkerummet fra 5 minutter før højmissen begynder.

Klokkeringning

Indledningsmusik

Indgangsbøn – bedes af lægmand

Salme

Den apostolske velsignelse

Vor Herre Jesu Kristi nåde
og Guds kærlighed
og Helligåndens fællesskab
være med os alle!

Bøn

Primært fra "Gudstjenestens bønner I"¹⁴, ellers en af præsterne skrevet kollekt.

Læsning – læses af lægmand

Ved dåb er der kun en læsning i formessen, der kan skifte mellem den gammeltestamentlige læsning og epistellæsningen.

Salme

Dåb

Lovprisning if. det autoriserede ritual

Kort dåbstale

Dåbstalen skifter i ordlyd, men tilstræbes at være så kort, at den ikke bryder med det liturgiske forløb.

Bøn

Gud, vores far

Tak for kærlighedens kilde,
som du skaber verden med.

Lad den overrisle den lille pige som nu skal døbes,
så hun mærker din velsignelse,
og får kræfter til at gro.

Tegn korset på hendes hjerte,

¹⁴ Aros Forlag 2012

så hun ved, at du aldrig forlader hende,
men at hun er forenet med livets Herre og dødens overmand.
Mind os alle om igennem hele livet,
at vi er dine og hører hjemme i det rige,
hvor de mindste er de største,
og håbet varer ved ind i din evighed. Amen.

Skriftlæsning

Ved barnedåb læses Matt 28,18-20 og Mark 10, 13-16.

Ved voksendåb vælges andre tekster, hvor Matt 28, 18-20 dog godt kan indgå i tekstvalget.

Trosbekendelsen – synges i fællesskab af hele menigheden

Efter afsyngelsen af trosbekendelsen samles dåbsbarn, faddere og forældre om døbefonten

Korstegnelse – if. det autoriserede ritual efterfulgt af spørgsmålet: Hvad er barnets navn?

Kort tilspørgsel – uden gentagelse af forsagelsen

Præsten: Tror du, som bekendelsen lyder, på Gud Fader, den almægtige?

Gudmor eller gudfar (= den, der bærer): Ja

Præsten: Og på Jesus Kristus, hans enbårne søn, vor Herre?

Gudmor eller gudfar: Ja.

Præsten: Og på Helligånden?

Gudmor eller gudfar: Ja

Præsten: Vil du døbes på denne tro?

Gudmor eller gudfar: Ja

Dåbshandlingen

N.N. Jeg døber dig i Faderens og Sønnens og Helligåndens navn. Amen.

Den almægtige Gud, vor Herre Jesu Kristi Fader,
som nu har genfødt dig ved vand og Helligånden
og skænket dig syndernes forladelse,
han styrke dig med sin nåde til det evige liv!
Han bevare din udgang og indgang
fra nu og til evig tid!
Amen.

Fadervor

Faddertiltale

Ordlyden af faddertiltalen skifter fra gang til gang

Salme

Evangelielæsning

Prædiken

Kollekt

Meddelelser

Lovprisning

Lad os prise Gud.

Gud, du er alfa og omega,
begyndelsen og enden.

Den som er, som var, og som kommer.

Knyt os sammen i fællesskabet,

så vi med én mund kan synge
om det der er godt begyndt
og det der skal blive fuldendt.

Salme

Kirkebøn – bedes af lægmand

Kirkebønnens ordlyd skifter fra søndag til søndag. Undervejs i kirkebønnen er der en kort stilhed, med mulighed for at bede for den eller dem, der fylder i den enkeltes tanker.

Nadver

Indledning

Ved måltidet, den sidste aften Jesus var sammen med sine disciple, rakte han dem brødet og vinen og sagde, at når de delte det, fik de del i hans liv. Siden da har vi holdt nadver for at spise os til et fællesskab med ham og med hinanden.

Nadververs DDS 493 vers 5

O du, som skabte hjerte mit,
det dybe underfulde,
o, dan det efter hjerte dit
til himmel-spejl i mulde,
så jeg langt mer, end selv jeg ved,
kan lære af din kærlighed
om nådens rige fylde!

Bøn

Jesus Kristus,
du der selv er her hos os

med din kærlighed,
Vi beder dig,
lad os i nadvermåltidet mærke
at himmel møder jord,
at du er vores Herre
og vi er hinandens næste.
Giv os i dag og alle dage tilgivelse og kærlighed,
så vi kan leve,
frie til at være
som du har skabt os.
Og så vi vokser i troen på,
at måltidet her er en forsmag på det måltid,
vi engang skal nyde sammen i dit rige.

Fadervor

Indstiftelsesordene if. det autoriserede ritual

Nadvermåltidet – lægmand hjælper til med uddeling af brød

Bortsendelsesord

Vor Herre Jesus Kristus,
som nu har givet os livets brød og håbets bæger,
han styrker os til et liv med hinanden
og sender os ud i verden med sin tilgivelse og velsignelse.

Fred være med os alle!

Amen.

Salme

Afslutningsbøn

Jesus Kristus,
tak for glæden, trøsten og tilgivelsen,
dine livgivende gaver,
som vi lever af og deler med hinanden.
Vi beder dig,
fuldend det du har begyndt i os,
styrk vores tro,
løft vores håb
og lad kærligheden vokse imellem os,
så dit rige blomstrer her hvor vi bor,
og vi frie
går din fremtid i møde.

Den aronitiske velsignelse

Salme

Udgangsbøn – ved lægmand

Udgangsmusik

Liturgiske overvejelser belyst teologisk og religionshistorisk

Professor Hans Jørgen Lundager-Jensen

Verdensbekræftelse og verdensfornægtelse i kristendommen

Historisk har kristendommen altid været spændt ud imellem to tendenser: tendens til en 'bekræftelse' af verden og tendens til en 'forsagelse' af verden. 'Bekræftelse' kan her tages i betydningen 'grundlæggende accept af den givne tilværelse'. Den ser verden som grundlæggende et beboeligt og meningsfuldt sted. Det kan verden og livet i verden let forekomme *ikke* at være – og det er så kirkens opgave at vise, at verden trods meningsløshedserfaringer er grundlæggende meningsfuld. 'Forsagelse' kan her forstås som 'grundlæggende afstandtagen til verden'. Verden forstås her som noget grundlæggende skævt, forkert og korruperet, noget som mennesker bør vende sig bort fra. Kirkens opgave er da at overbevise mennesker om, at de goder og meningsfuldheder, der kan synes at være i verden, og som tilsammen kan synes at give verden en grundlæggende meningsfuldhed, kun er forbigående og overfladiske. Menneskene bør derfor vende deres opmærksomhed og interesse imod et alternativ, der ligger hinsides verden.

Den kristne teologiske strøm, der insisterer på verdensbekræftelse, gør det ved at insistere på at verden er skabt og opretholdt af Gud (der er god) og derfor ikke kan være meningsløs. Den teologiske strøm, der insisterer på verdens meningsløshed, fremviser et alternativ: udfrielse fra verden og frelse ind i en anden verden. Den verdensbekræftende teologi opfordrer til taknemmelighed og taksigelse. Den verdensforsagende teologi opfordrer til askese og isolation fra verden.

Tempel- og offerreligiøsitet og offer- og tekstreligiøsitet i Det Gamle Testamente

Disse to ovenfor angivne strømninger er allerede aftegnet i gammeltestamentlig teologi. I skabelses- og velsignelsesteologi (den verdensbekræftende teologi) forklares, hvordan Jahve (Gud) opretholder livet for mennesker (uden etniske eller religiøse forskelle), dyr, planter med sine rigelige gaver, sin beskyttelse og hjælp. I de literært-teologiske strømninger, der kan kaldes 'deuteronomi-

stiske' (den verdensforsagende teologi), lægges især vægt på at et særligt folk, 'Israel', er blevet befriet fra sine omgivelser (politisk-etnisk-religiøst), og at det skal sørge for at forblive i denne isolation.

Skabelses- og velsignelsesteologien kan ses i offerbeskrivelser og i særlig grad de såkaldt 'præsteskriftlige' regler for offerkulten i Mosebøgerne; som 'praktisk teologi' kan den kaldes 'tempelreligiøsitet' og 'offerreligiøsitet'. Et praktisk-teologisk udslag af den etnisk-isolationistiske strømning kan ses i den synagoge-lignende gudstjeneste, der beskrives i Nehemias, kapitel 8, og som kan kaldes 'forsamlingsreligiøsitet' og 'tekstreliøsitet'. Der er markante forskelle imellem de to former.

Offerkulten forudsætter et bestemt sted, der på forhånd er indviet og med et tilsvarende indviet personale (præster) og helst med kostbare bygninger og genstande. Den liturgiske handling er en overgivelse af en gave fra en menneskelig giver til den guddommelige modtager Jahve. Gaven består af dele af offerdyr (eller hele offerdyr) og kornprodukter, og gaven overgives ved at blive brændt og forvandlet til røg. Processen forudsætter en præst, for brændingen foregår på et alter, der kun må berøres af en præst. Gaven er en markering af, at giveren ved, at han eller hun selv er modtager (af dyr, korn), hvoraf en lille del dermed gives tilbage. Handlingen finder sted uden at tankegangen bag forklares; sproglig kommunikation er ikke foreskrevet og heller ikke rapporteret i de gammeltestamentlige tekster. I Det Gamle Testamente udøver præster grundlæggende deres funktion i tavshed. Selv om kulten primært er relevant for israelitter, er 'fremmede' – ikke-israelitter – velkomne til at bringe ofre til Jahve på lige fod med israelitterne. De af deltagerne sanser der aktiveres, er syn, berøring (deltagerne slagter selv deres dyr) og lugt (offerrøgen der pr. def. er 'en liflig duft').

Gudstjenesten, som er beskrevet i Nehemias, kapitel 8, adskiller sig på alle måde fra offerkulten¹⁵. Den finder ikke sted på tempelpladsen, men i det profane (almindelige) rum, og stedet er kun gudstjenestested, så længe begivenheden varer. Der er ingen særlige (endsige kostbare) genstande, kun en platform af træ der formentlig er konstrueret til lejligheden og som alene tjener et praktisk formål. Hovedaktøren er en skriftkyndig, det vil sige en person som har adgang til en 'bog',

¹⁵ jf. Søgaard Christensen 2016

som er en rulle af papyrus eller læder og som kan læse op af den. Han bistås af 'levitter' som forklarer meningen med det oplæste. Den forsamlede menneskemængde omfatter 'alle' israelitter (men ingen fremmede), mænd, kvinder og større børn. De rejser sig ved åbningen af 'bogen', de svarer med 'amen', og de kaster sig til jorden i løbet af begivenheden, der varer fra solopgang til middag. Formålet med begivenheden er at bearbejde deltagernes bevidsthed, så de herefter er vidende om indholdet i den oplæste skrift eller forbliver vidende om, hvad de allerede har lært. Den vigtigste sans for deltagerne er høre-sansen: De er primært tilhørere. Denne type kan betegnes som tekstreligiositet.

Forskellene imellem disse to former for gudstjeneste kan sammenfattes skematisk:

offergudstjeneste	tekstgudstjeneste
monumentalbygning, permanent	profant rum, indrettet til lejligheden
hellige genstande (alter etc.)	'bog'
præst, tavs	læsekyndig, talende
brænding af fødevarer	oplæsning af skrift
taksigelse	indlæring, bevarelse af hukommelse.
israelitter og fremmede	kun israelitter
syn, berøring, lugt	høren

Disse to grundstrømninger forekommer i 'ren form' i et stort antal tekster. Men der er også udfoldet et redaktionelt arbejde med at harmonisere dem, så de ikke fremstår som alternativer men som

komplementære. Ud fra en religionshistorisk analyse er det indiskutabelt, at tempelreligiøsiteten tilhører en udbredt religionstype i Den Nære Orient fra og med de tidligste statsdannelser (fra ca. 3.000 f.Kr.), som kan kaldes 'arkaisk religion'. Forsamlingsreligiøsiteten med sit fokus på afsondring fra omverdenen og intern indlæring er beslægtet med de religiøst-filosofiske strømninger i sidste halvdel af 1. årh. f.Kr., som kan kaldes 'aksetiden'; religiøsitet af denne type kan betragtes som 'aksial'¹⁶.

Selv om tekstreligiøsiteten i Det Gamle Testamente peger fremad imod verdensfornægtelsen i kristendommen, er den ikke som i kristendommen rettet imod et mål uden for den materielle og erfarede verden. Tværtimod er den her på linje med offerreligiøsiteten: I sidste instans er meningshorisonten et vellykket jordisk liv. Men i lighed med den kristne verdensfornægtelse forudsætter målets opnåelse en forsagelse, et brud, ikke med den materielle verden, men dog med den etnisk-politiske verden. I etnisk-politisk forstand skal israelitterne ikke 'være af denne verden'.

Samtidig med de markante forskelle imellem disse to typer gudstjenester – der udtrykker to forskellige slags religioner er der også en markant lighed. Både offergudstjenesten og tekstgudstjenesten indeholder *spisning*. Det normale israelitiske offer har ikke været 'brændofferet' (*'olāh*), hvor et dyr brændes helt, men 'slagtofferet' (*zəbah*) eller 'måltidsofferet' (*zəbah š^elāmîm*) (forskellen er kun sproglig). Her brændes nyrenerne og indvoldsfedet omkring dem, mens kødet spises af de mennesker der bringer offeret – i denne rækkefølge: Først guddommens andel, derefter menneskenes. Da kødspisning generelt var undtagelser fra daglig føde, er offeret forbundet med festlighed og overflod.

Tekstgudstjenesten i Nehemias, kapitel 8, leder over i et festmåltid med 'fede retter og sød vin'. Måltidet er forbundet med tekstlæsningsdelen ved at være eksplicit beordret af rituallederen, der også giver anvisning på, at den dystre stemning tekstlæsningsdelen har efterladt deltagerne i, skal erstattes af munterhed. Man spiser opdelt i familier; men velhavende familier giver dele af deres mad til mindrebemidlede. I begge tilfælde er der altså en grundstruktur: først 'gudstjeneste' i mere præcis forstand, derpå et måltid. Gudstjenesten forbinder mennesker med det guddommelige,

¹⁶ jf. Bellah 2011; Lundager Jensen 2013, 2016

mens måltidet forbinder mennesker med hinanden. 'Forbinder' vil her primært sige 'bekræfter' et forhold, også selv om tekstgudstjenesten if. Nehemias, kapitel 8, er præget af en genkaldelse af et forhold, der synes at være gået delvis i glemmebogen.

	menneske - guddom		menneske - menneske
<i>offergudstjeneste</i>	offerrøg	→	fælles måltid
<i>tekstgudstjeneste</i>	oplæsning	→	fælles måltid

Bekræftelse og fornægtelse i kristen liturgi

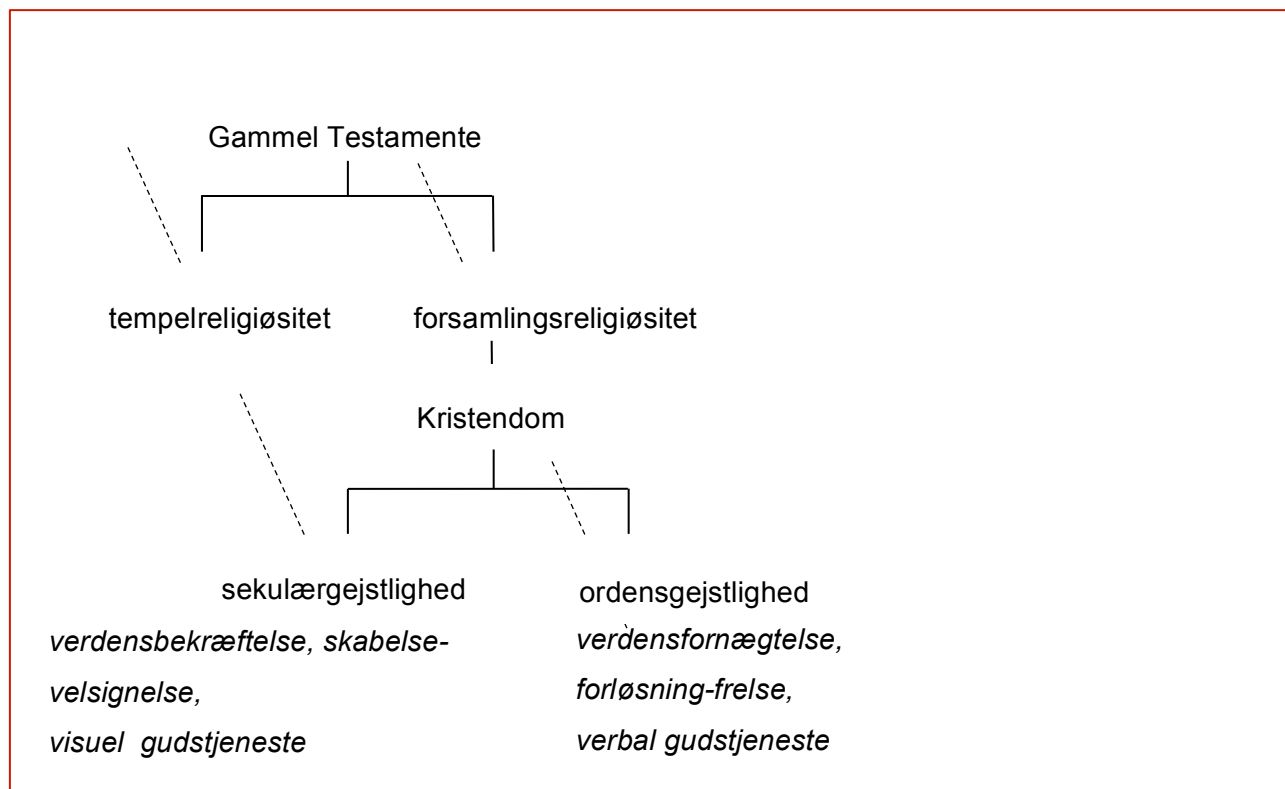
Gudstjenester i de tidlige kristne menigheder har ligget i forlængelse af den synagogale form, uanset om de har været koncentreret om oplæsning og dermed indlæring, eller om dens vigtigste (og eventuelt undertiden udelukkende) form har været fællesmåltidet¹⁷. Denne har tidligt kunne fortolkes i kategorier lånt fra tempelkulten; men dette har ikke ændret deres basale form. Med kristendommens dominans fra og med Konstantin den Store bliver det relevant også at kunne have store forsamlinger med mange deltagere på én gang på ét sted, og dermed begynder konstruktionen af kristne monumentalbygninger. Hverken fællesmåltid eller oplæsning og indlæring var mulige som de eneste gudstjenesteformer her. Dermed kom en række af træk fra tempelreligiøsiteten tilbage, herunder en genoptaget vægt på det visuelle og en tydeligere funktionsfordeling imellem præsteskab og lægfolk. Som religion for en hel befolkning måtte kristendom være relevant ikke kun for en elite af verdensforsagere, men også for det store flertal, der (i givetvis varierende grad) accepterede, men ikke selv praktiserede forsagelsen, og som var tilfredse med at nøjes med at støtte dem,

¹⁷ jf. Bent Flemming Nielsen 2017

der evnede det. Fornægtelsen bliver dermed også relevant for andre end fornægteren selv. Den fortjeneste som fornægterne akkumulerer, kan ikke-fornægtere have andel i.

Opdelingen i en sekulær- og en ordensgejstlighed svarer til de to strømninger. Formuleret som 'idealtyper': Sekulærgejstligheden administrerer det store lægfolks religiøsitet, som også er rettet imod verdensbekræftende mål (god høst, helbredelse, beskyttelse imod kriser), mens ordensgejstligheden fokuserer på sine egne medlemmers verdensfornægtende mål (men som også kommer det store lægfolk til gode). Sekulærgejstlighedens gudstjeneste domineres af det visuelle. I middelalderen bliver eukaristien visuel – højdepunktet og det egentligt meningsgivende centrum er opløftning af elementerne. Ordensgejstligheden fortsætter den skrift- og ordbaserede gudstjenesteform med oplæsning og tekstforklaring. Den visuelt dominerede gudstjeneste fremmer oplevelse i det emotionelle register, mens den auditivt dominerede gudstjeneste fremmer viden i det intellektuelt-kognitive register.

Sekulærgejstligheden bevarer givetvis den verdensfornægtende inspiration og vender ikke tilbage til en ren tempelbaseret verdensbekræftelse. Men den gammeltestamentlige spænding gentages, 'parallelforskudt' i retning af den verdensfornægtende pol:

Disse to grundformer indtager et ustabil spændingsforhold. I den kirkelige praksis' historie træffes der måske flere tilfælde af uklare kombinationer, gensidige påvirkninger og taktiske alliancer end af klare alternativer – jf. cølibat-påbud for sekulærgejstligheden, forsøg på ordensregulering af kanonikere, ordenskirkeres funktion som sognekirker, ordensmedlemmers præstelige funktioner osv.

Reformationen

I det her anlagte perspektiv indebar reformationens opgør med ordensgejstligheden og dens teologiske principper og kirkens alliance med den politiske magt (i den lutherske kontekst: underlægning under kongedømmet) et forsøg på en kombination af verdensbekræftelse og verdensfornægtelse. 'Verden' som eksistentiel-ontologisk orden burde fortsat forsages, for den er i bund og grund bestemt af synd og materialistisk begær; men verden som politisk-social orden skulle tydeligt bekræftes. I den eksistentiel-ontologiske dimension forsøges dog et kompromis imellem forsagelse og bekræftelse. Kompromiset kan bestå i separate diskurser, der fokuserer på det ene eller det andet aspekt, eller i at en og samme diskurs hævder begge positioner. Brorson er her på begge måder eksemplarisk – dels i kontrasten imellem 'Op al den ting', der hylder skaberen igennem skaberværket, og 'Her kommer Jesus, dine små', hvor verden er en tåredal, dels i belæringen om at verden nok er elendig, men at skønheden kan ses igennem elendigheden: I 'O Gud! Hvor er du mere end skøn' er alt skønt, bortset fra salmisten (og dermed den salmesyngende kristne selv) der kun er 'en liden askebolig'.

Ordgudstjenesten bliver den helt dominerende (jf. gudstjenesteordninger uden obligatorisk nadver), og kirkerummet bliver orienteret ikke imod den primært visuelt formidlede oplevelse, men imod den auditivt formidlede viden. Kirkerummene bliver belæringsrum, auditorier for primært passivt lyttende disciple. Spændingen imellem visuelt og auditivt, oplevelse og viden, ophæves dog ikke, men artikuleres nu i form af forholdet imellem alter og prædikestol, eukaristi og forelæsning eller foredrag. I de reformatoriske nyindretninger af de middelalderlige kirkerum ses vanskeligheden: Et rum der var beregnet på visuel gudstjeneste med alteret som 'forsvindingspunkt' i et i øvrigt symmetrisk arrangeret rum, får indføjet en talerpult som nødvendigvis må placeres asymmetrisk og dermed fremme en form for skævhed i gudstjenestedeltagerne, der fra nu af i princippet har to fokuspunkter: alteret og prædikestolen (som bekendt forsøgte man derfor i barokken med prædikestole placeret over alteret). Spændingsforholdet er asymmetrisk også i den teologiske selvforståelse.

se, hvor belæringen dominerer oplevelsen, og hvor eukaristien legitimeres ved at blive rammesat af belæringen.¹⁸ Prædikenen bliver det centrale og gentagne, mens nadver bliver en sjælden forekommende undtagelse.

Romantik og nutid

Man kan anlægge det (givetvis diskutabel!) synspunkt, at den dominerende (langt fra: enerådende!) kristendomsforståelse er grundlæggende bestemt af romantikkens nyformulering af kristendommen. Efter oplysningen og den store franske revolution var der tre store scenarier for fremtiden:

1) at fastholde principperne fra før oplysning og revolution – hvilket indebærer en fastholdelse eller tilbagevenden til den enevældigt-repressive stat, der som den eneste instans kunne garantere en monopolkirke.

2) at forudse kristendommens forsvinden, bevirket af et militant oplysningsprogram der enten direkte rettede sig også imod kristendommen, eller som så bekæmpelse af kristendom som en uundgåelig del af bekæmpelsen af den enevældige stat

3) at reformulere kristendommen sådan at den kunne adapteres til en post-enevældig, liberal stat og en oplysningsfunderet mentalitet. Som bekendt lykkedes denne tredje mulighed i Danmark relativt ukontroversielt.

I og med religionsfriheden ville staten ikke længere garantere folkelig støtte til kirken. Den var dermed overladt til selv at sikre sig fortsat accept – hhv. til selv at afgøre om den ville være kirke for et mindretal, der fortsat var overbevist om relevansen af dens meningsunivers, som gerne ville forblive i dette igennem regelmæssige belæringer, og som gerne ville tilrettelægge deres daglige livsfø-

¹⁸ Jf. Den Danske Salmebog, "Af dr. Martin Luthers lille Katekismus": "*Hvordan kan så store ting ske ved, at kroppen får mad og drikke?* Svar: Det er heller ikke mad og drikke, der gør det, men de ord, der står ...". – 'Doktor' betyder som bekendt 'lærer'.

relse efter kirkens traditionelle standarder – eller om den ville være kirke for et flertal, der var parat til i princippet at være loyale medlemmer af kirken, men som ikke var interesserede i hyppige, autoritative belæring og som ikke nødvendigvis accepterede reguleringer af deres daglige liv. Det samme alternativ kan også formuleres som enten en accept af eller en modstand imod den moderne forståelse af natur, samfund og individ, der bliver dominerende i den vestlige verden navnlig pga. statslige undervisningssystemer, men med helt overvejende demokratisk-folkelig legitimitet. I Danmark lykkedes det at fastholde begge disse retninger inden for samme organisation i et som oftest konfliktfyldt spændingsforhold imellem en højrefløj og en position, der måske kan kaldes centrum-venstre. Fælles for dem er en form for religiøs insulering eller immunisering i forhold til moderniteten. Højrefløjen bekæmper eksplicit moderniteten eller strategisk udvalgte dele af den (kvindelige præster, fri abort, homoseksuelle ægteskaber, eventuelt darwinisme). Centrum-venstre-positionen er villig til at opgive traditionel kristen kosmologi og praksisregler, men insisterer dels på et eksistentielt niveau, der ikke omfattes af standard-moderne forklaringer, dels en meningsdimension ('poetisk', 'fiktiv', eventuelt 'æstetisk') der er neutral i forhold til dilemmaet sand/ikke-sand.

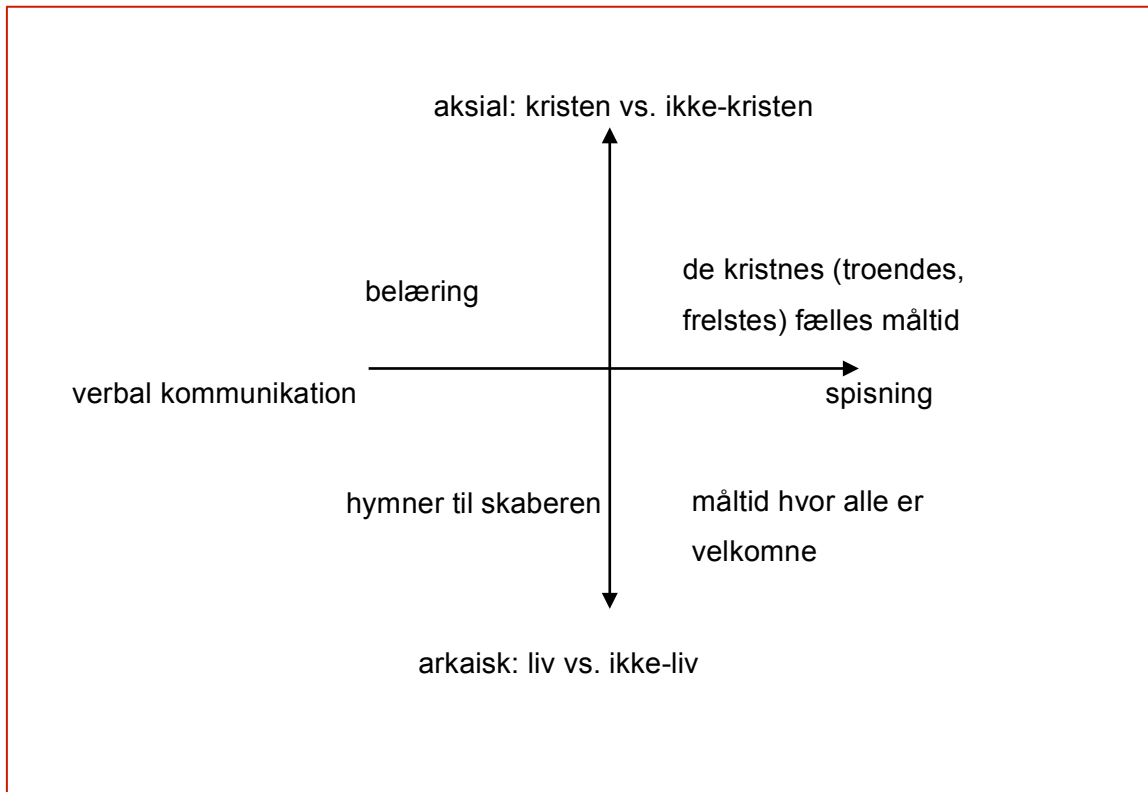
I centrum-venstrepositionen flyttedes fokus fra verdensfornægtelse og til verdensbekræftelse, fra frelse fra denne verden til skabelses- og velsignelsesteologi. I Ingemanns eksemplariske formulering: selv i et pilgrimsperspektiv er verden ikke en tåredal, men 'skønne riger'. Eller hos Grundtvig: i det jordiske liv lever menneskene her og nu af 'Guds gaver'. Det transcendent perspektiv fastholdes: Himlen er stadig prægtig, Guds og tilgængelig efter døden. Men der er kontinuitet, ikke brud imellem det jordiske og det himmelske. At skabelses- og velsignelsesteologi bliver det fundamentale, ses i den fortsatte folkelige accept af salmer som 'Op al den ting' og 'Dejlig er jorden'. Den grundtvigske teologis forskydning fra prædikenen som fokus til dåb og nadver var logisk som del af dens generelle kritik af reformationens overdrevne vægt på skrift (og dermed belæring og belæringsmagt) og på staten som garant for en monopolkirke. Prædikenen skiftede karakter fra reformationskristendommens autoritative belæring til en fortolkende og kontekst-bevidst omgang med de fortsat, i princippet, autoritative skrifter. Hidtil indiskutable teologiske tyngdepunkter som synd, verdensforsagelse, Kristi forløsende død og genopstandelse og de frelstes evige liv marginaliseres, selv om de fortsat er til stede i de autoriserede og semi-autoriserede tekster, der oplæses eller synges i gudstjenesten. Men de er ikke længere selvbærende og selvforklarende; de legitimeres ved de fortolkninger, der gives i prædikener og i nye salmer.

Den seneste generations liturgiske eksperimenter (der har været en succes hvad angår kirkemedlemmernes accept) fortsætter glidningen bort fra det reformatoriske tekst- og belærings-fokus og over i det visuelle og emotionelles felt. Slagordagtigt: Her er det afgørende ikke, som i forsagelses- og belæringsreligiøsitet, *hvad* deltagerne måtte 'tro' (hvormed menes et felt af overbevisninger ladet med emotionel energi) til *at* deltagerne overhovedet indgår i et positivt-aktivt forhold til kirkens meningsunivers. I den reformatoriske kristendom var det troens indhold, der var afgørende, og afvigelser fra en etableret standard medførte repressalier eller menigheds-spaltninger og -dannelser. I nutiden møder kirken ikke ukendte med skepsis, men med åbenhed; det afgørende er ikke præcis, hvorfor man deltager i gudstjenesten, men selve det forhold at man deltager. Den grundlæggende konfliktakse består ikke i korrekt tro vs. forkert tro, men tro (i et eller andet omfang og med ubestemt indhold) vs. fravær af tro (ligeglæthed, modvilje, afstandtagen). Det er overladt alle medlemmer af kirken og alle gudstjenestedeltagere selv at etablere et individuelt legitimeret meningsunivers. Kirken satser på, at hvad den kan tilbyde fra sit traditionsrepertoire og sin teologiske ballast, kan have en positiv effekt i den stadige konstruktion af meningsuniverser.

I den aktuelle situation ser man dermed en stigende dominans af elementer fra den visuelt-emotionelle gudstjenesteform og en fortsat svækkelse af den doktrinært-belærende form. Templet er endnu engang kommet tilbage, det sted i oldtiden for en mening som ikke var specielt tydeligt formuleret og ikke doktrinært pålagt som norm, det sted hvor man formulerede sin taknemmelighed over livets godhed (og sorg over hvad livet havde bragt, og frygt for, hvad det måtte bringe) til en skaber- og opretholderinstans der var både uopnåelig fjern og ekstremt nær i netop templet.

En glidning fra belæring til oplevelse, fra lytten til syn (og berøring, smag, lugt) bør ikke reduceres til at handle om re-katolicering, selv om den også har elementer herfra. Glidningen reaktiverer tempelreligiøse strukturer, der er meget ældre og meget mere dybtliggende end katolicismen. Processen sker ikke uden vanskeligheder og paradokser. Med altergangens nye status som en uundværlig del af den normale søndagsgudstjeneste bringes der mere ligevægt i forholdet imellem prædikestol og alter. Men, indtil videre, kun i princippet. Den reelle effekt har været en ny form for spaltning imellem en mindre lægmandselite og en større ikke-elite: De som deltager i nadveren – og så de som kan acceptere at lytte til en fortolkende prædiken, men som er uvillige til at erklære sin accept med sin krop, så alle kan se det. Derimod vil opretholdelsen af kirkebygningen som ramme om gudstjenesten formodentlig fortsat have bred legitimitet. Bygningen signalerer andethed midt i normaliteten; potentiel meningsfuldhed, selv om den nærmere karakter af denne mening er uklar; stabilitet midt i foranderligheden; og kostbarhed og kvalitet – og eventuelt skønhed – midt i en mere jævn og mindre skøn omverden. Kirkebygningen vil formentlig fortsat være et sted hvor

mange kommer, særligt når der er begivenheder i deres familie eller omgangskreds, der gør det relevant.

Autorisation og kirkemusik

Rektor Ole Brinth

Højmessevejledning i Ritualbogen

I forordet til Gudstjenesteordning for den danske folkekirke i Ritualbog (1992) ridses det op, at "Nærværende Ritualbog rummer både autoriserede ritualer og vejledninger", og det konstateres, at dens indhold i alt væsentligt modsvarer "Vejledning i den danske folkekirkes Gudstjenesteordning med de autoriserede ritualer" (1949 og 1955)" (Ritualbog s. 7).

I den Højmessevejledning, som ses i Ritualbogen (s. 9 – 16), omtales musikkens plads og de musikalske muligheder flere steder og især under pkt. 5 og 8. De anvisninger, der gives her, er i vid udstrækning en beskrivelse ud fra (datidig) praksis, men - som det forstås - i ét og alt uden autorisationens "stempel".

Gennemser man *Højmesseordning* og sætter fokus på hvilke led, der implicerer musik i større eller mindre grad, så vil der vise sig følgende mønster:

	Musik-båret	Led med menighedssungne svar	Talte led
I. Indledning	1. Indledning		2. Indgangsbøn
	3. Indgangssalme	4. Hilsen	
		<i>Kyrie og Gloria 1)</i>	
		5. Indledningskollekt*)	
II. Ordet			6. Læsning fra GT
	7. Salme mellem læsningerne		8. Læsning fra NT
	9. Trosbekendelse 2)	9. Trosbekendelse 3)	
	10. Salme før prædikenen	11. Evangelielæsning*)	12. Prædiken
		13. Kirkebøn 4)	13. Kirkebøn

	14. Salme efter prædikenen		
III. Nadver		15. Nadverbøn a, b*), c*)	
		16. Fadervor	17. Indstiftelsesordene*)
	18. Nadvermåltidet 5)		18. Nadvermåltidet
IV. Afslutning		19. Slutningskollekt*)	
		20. Velsignelse*)	
	21. Udgangssalme		22. Udgangsbøn
	23. Udgang		

- alle led med markeringen *) kan siges eller messes

1) *Note 1 anviser mulighed for Kyrie og Gloria*

2) "Trosbekendelse synges eller siges af præst og menighed (eller af præsten alene)"

3) "Efter trosbekendelsen svarer menigheden med amen"

4) *Note 3 anviser mulighed for sunget "Herre hør vor bøn"*

5) "Under uddelingen kan der synges en salme, der kan spilles orgelmusik, eller der kan være stilhed"

Det ses at minimum 7 led er musikbårne (1,3,7,10,14,21,23), at minimum 6 led rummer menighedssungne svar (4,5,15,16,19,20), at maksimalt 8 led er talte led (2,6,8,12,13,17,18,22) mens et led – nr. 9 Trosbekendelsen – er svær endegyldigt at placere i de nævnte rubriceringer.

Musiktillæg I og II

I forordet til Gudstjenesteordning for den danske folkekirke Musiktillæg I og II (1993) anføres som begrundelse for udgivelsen, at "Folkekirkens nye gudstjenesteordning giver på flere måder rigere muligheder end hidtil for anvendelse af gudstjenestelig musik i vekselvirkning mellem præst, menighed, kor og organist" og at man derfor har besluttet at fremlægge en "vejledende udgivelse af højmessens og andre gudstjenesteformers musikalske led" (Musiktillæg I s. 7).

At der er tale om en vejledende udgivelse, understreges yderligere i forbindelse med "Højmesse-ordning med noder" gennem den umiddelbart under overskriften givne betegnelse / beskrivelse: "Vejledende eksempel".

Man kan notere sig, at formulering med angivelse af "vejledende" genfindes i beskrivelser under Begravelse, hvor såvel Længere form som Kortere form beskrives med "underskriften": "Vejledende ordning" (Ritualbog s. 111 og s. 122).

Om den musikalske iklædning og dens variationer I

I praksis ses der kun få eksempler på, at det frie valg i henseende til musikalsk iklædning af de liturgiske led udnyttes, og at man således vælger andre musikalske former i de menighedssungne led såsom for eksempel "Herre være med dig", "Amen", "Gud være lovet for sit glædelige budskab" eller i forbindelse med nadveren.

Det er fuldt ud en mulighed, men udnyttes kun sporadisk.

Den Danske Salmebog

Hvor Den Danske Salmebog, på lige fod med Alterbogen og rækken af autoriserede ritualer, der er samlet i den uautoriserede Ritualbog, er autoriseret, har den tilknyttede melodisamling Koralbog til Den Danske Salmebog 2003 status som ikke-autoriseret.

Det forhold, at salmebogen er autoriseret og at salmebogen indeholder henvisninger til melodier til de enkelte salmer, tillægges traditionelt ikke betydning, det vil sige at melodihenvisningerne nok står i den autoriserede salmebog, men at disse ikke forstås som autoriserede og dermed bindende eller begrænsende i forhold til en melodibrug i praksis.

Den Danske Salmebog 2003 udkom efterfølgende i en udgave med noder. Ret beset kunne denne – ud fra den anførte traditionelle forståelse af autorisation - med rette betragtes og betegnes som "vejledende". Historisk set er der kun få eksempler på, at danske salmebøger bringes med melodier. Blandt de salmebøger, der rent faktisk bringer melodier, står som den mest markante: Den danske Psalmebog... Aff Hans Thomissøn 1569.

Et andet (det andet?) eksempel er Sang-Bog eller de Psalmer og Sange som indeholdes i den 1778 udkomne nye Psalmebog med deres Melodier og Noder udgiven af N.Schiørring ... København 1783, der udkom i et stærkt begrænset oplag, og - som titlen siger - bringer noder.

Hertil kommer enkelte nyere uautoriserede salmebogstillæg, der bringer melodier – i enkelte tilfælde udelukkende de nytilkomne melodier.

Det uautoriserede melodistof – men ...

Uagtet at melodierne til salmerne er uautoriserede, hersker der en ikke ubetydelig usikkerhed om dette forhold, og ikke så få synes at mene, at melodistoffet rent faktisk er autoriseret.

Dette kan skyldes det forhold, at tidligere regulativer for kirkemusikere indeholdt formuleringer i den obligatoriske "A-del", der begrænsede det antal melodier, som den ansatte kirkemusiker var forpligtet på at spille / synge. I forbindelse med overenskomst for kirkemusikere indført pr. 1.1.2010 er de hidtil gældende standardregulativer bortfaldet, og dermed også den standardiserede begrænsning af melodirepertoiret, der dog altid har kunnet "overskrides" i den daglige praksis gennem aftale, og i regulativmæssig sammenhæng gennem tilføjelse i regulativernes "B-del", der indeholdt de lokalt gældende forhold.

Det nævnte standardregulativs bestemmelser er imidlertid i vidt omfang videreført i et af organisationerne i fællesskab med Landsforeningen af Menighedsråd affattet forslag til Arbejdsbeskrivelse.

Om den musikalske ikklædning og dens variationer II

I praksis ses der en vis anvendelse af andre salmemelodier til salmetekster i den autoriserede salmebog end de, der henvises til i salmebogen. Omfanget af denne melodibrug er senest dokumenteret i Salme- og melodivalgsundersøgelsen 1988-1991 II: Melodierne¹⁹.

¹⁹ Hymnologiske Meddelelser 23. årg. april 1994 nr.1. s. 64 ff

Melodier til salmer uden for salmebogen

Hvor der således er praksis for, at der i et vist omfang anvendes andre melodier til salmer inden for salmebogen end de, der er henvist til med melodihenvisningerne, ses der til tider og på steder en ganske markant udvikling i henseende til nye melodier og heri nytilkomne musikalske udtryk i tilknytning til de nytilkomne salmetekster.

Ud fra en historisk betragtning er dette ikke overraskende. Det ses som et gennemgående træk i dansk salmehistorie og dansk salmemelodihistorie, at kirkelige/teologiske nybrud følges af et nybrud i salmedigtningen, der igen får følge af et nybrud i det musikalsk-melodiske.

Højmesseordningen igen

Henholder man sig til grundforståelsen af de 23 led i Højmesseordning, så har disse et autoriseret indhold i henseende til tekstens ordlyd (den autoriserede Alterbog rummer liturgi, kollekter, læsninger og den autoriserede Salmebog rummer tekster til salmer). Noget lignende gælder ikke for den musikalske iklædning, der står uden autorisation.

Man kan således ud fra den her anlagte synsvinkel notere sig, at der inden for højmesseordningen hersker to former for frihed:

- den frihed, der er givet med autoriseret indhold i form af fastlagte former og fastlagte tekster, der stiller menighed og præst fri for at foretage valg
- den frihed, der er givet af, at musikken står som uautoriseret, og sætter menighed og præst fri til at vælge efter eget skøn

Sammenholder man denne måde at betragte højmesseordningen og dens iboende frihed(er) med det faktum, at der ses en stigende interesse for og opmærksomhed omkring musikkens (store) betydning for det samlede udtryk og for gudstjenestens "kommunikative effekt", er det i nærværende sammenhæng af interesse at forholde sig til, i hvilket omfang der:

- Fremover vil blive arbejdet inden for den altomfattende frihed som er gældende for de musikalske ikklædninger / de musikalske valg, og om dette arbejde kan / bør stimuleres.
- Vil vise sig behov for vejledninger om det musikalske sprog og dets betydning, for derigennem at underbygge og fastholde det man kunne beskrive som en liturgisk forståelse af det musikalske udtryk.
- Vil blive behov for en vægtlægning på anvendelsen af autoriserede salmetekster, da musikkens "fri bevægelighed" kan give plads for, at der i et vist omfang kan komme eksempler på, at salmetekster fra ikke-autoriserede kilder finder vej ind i gudstjenesten på grund af – som Kingo skriver – "en melodis artigheds skyld".

Gudstjenestereformprocesserne i Tyskland, Norge, Sverige og USA

Postdoc Jette Bendixen Rønkilde

I denne baggrundsartikel beskrives hovedtrækkene i gudstjenestereformprocesserne i de evangelisk-lutherske kirker i Norge, Sverige, Tyskland og USA i perioden fra 1999 og frem til 2017. Uanset hvordan en kommende debat om gudstjenesteliv, gudstjenesteordning og autorisation vil se ud i en dansk sammenhæng, er det relevant at undersøge dels, hvordan processerne der har været grebet an, og dels, hvilke overordnede udviklinger reformarbejdet har ført med sig eller igangsat. De følgende sider vil derfor præsentere de overordnede træk i reformprocesserne og en kort gennemgang af de ordninger, der er resultatet af disse processer. Særligt når det angår den svenske og norske kirke, men til dels også den tyske, er der ikke blot det evangelisk-lutherske tilfælles med den danske folkekirke men også beslægtede forhold som majoritetskirke og, for de nordiske landes vedkommende, som tidligere statskirker, for Danmarks vedkommende i 1849, for Sveriges vedkommende 2000, for Norges vedkommende 2012. Da alle fire samtidig er kirker i en sekulariseringskultur, der minder om den danske, er der også på den baggrund god mening i at undersøge deres proces og forholdet mellem det faste (autoriserede) og valgfrihed, og hvordan det harmonerer med opfattelsen af at være et evangelisk-luthersk kirkesamfund. Artiklen skal dermed ses på linje med den tilsvarende i betænkning 1544, hvor forholdet mellem kirke og stat i lande, vi normalt sammenligner os med, blev inddraget til at perspektivere de danske drøftelser.

Internationalt har der siden den liturgiske bevægelse i 1900-tallet og Det andet Vatikankoncils bestemmelser om liturgi i *Sacrosanctum Concilium* fra 1963 været et pågående arbejde med liturgi. Det arbejde er også foregået som økumeniske dialoger både i Kirkernes Verdensråd blandt andet i form af visionsdokumentet *So we pray, so we believe: Towards koinonia in worship* fra 1994 og i Det Lutherske Verdensforbunds studieproces om *Worship and Culture* i 1990'erne. Kendetegnet for den liturgiske bevægelse og den interesse for liturgi og gudstjeneste, som opstod i kølvandet på den, er en liturghistorisk bevidsthed om, at en den kristne gudstjeneste har en grundstruktur eller et grundmønster, som inden for den liturgiske teologi kaldes *ordo*.

Ordo er den grundstruktur som kan genfindes i den kristne gudstjeneste verden over og understreger, at enhver gudstjeneste fejres som en del af 'den hellige almindelige kirke'. Ordo legitimeres primært i den oldkirkelige gudstjenestepraksis, men kan genfindes i bibelske tekster, både i Det Gamle og Det Nye Testamente. Det dækker over et handlingsmønster, der samtidig udtrykker noget teologisk om gudstjenesten. Handlingsmønsteret udgøres af, at mennesker samles på opstandelsesdagen på dåbens grund for at lytte til ordet, bede og lovsynge, spise sammen, for igen at blive sendt ud i verden til tjeneste. Strukturelt udgøres ordoens genkendelige handlingsmønster således af samling – ord – måltid – sendelse²⁰, som præges af kirkeårets rytme men har rod i påsken og er en nutidig og levende fejring af Jesu Kristi opstandelse og nærvær. Et gennemgående teologisk gudstjenestesyn i ordo-tankegangen er, at gudstjenesten ikke er en given form eller tekst, som messes/læses men en begivenhed, hvor handlinger, tekster, musik og symboler sammenstilles for at brydes mod hinanden og åbne op for nye betydningsfelter og erfaringsrum, hvor det er muligt at erfare den treenige Gud²¹.

Arbejdet med liturgi og interessen for ordo er ikke ukendt i en dansk sammenhæng, om end begrebet måske ikke har vundet bredt indpas som en almen kendt term. I 1992 fik vi som bekendt en ny højmesseordning, der bevidst inkorporerede ordo-strukturuen i en firledet højmesseordning: Indledning – Ordet – Nadver – Afslutning.

De økumeniske dialoger har siden været med til at påvirke arbejdet med gudstjenesteordninger i vores lutherske søsterkirker i Norge, Sverige og nu også i Tyskland. Fælles for de tre lande er, at de alle lader sig inspirere af den Amerikanske Evangelisk-lutherske Kirkes (ELCA) gudstjenestereform, som blev afsluttet i 2006 med en ny gudstjenestehåndbog *Evangelical Lutheran Worship* (ELW), og som kan ses som en direkte udløber af ikke mindst LVFs arbejde. Fælles for de forskellige processer i forskellige kirker med forskellige kirkeordninger er tankegangen om en gudstjenestelig *ordo*, en grundstruktur, der udgør det egentligt faste, kombineret med en større grad af valgmuligheder og dermed også større grad af lokal frihed i forhold til udformning og fejring af

²⁰ Lathrop 1993

²¹ Lathrop 1993

gudstjenestens grundstruktur. Fælles er også en forståelse af, at udformningen må ske i en bevidst balancegang mellem liturghistorisk og liturgisk teologisk bevidsthed og på den måde en nødvendig vekselvirkning mellem tradition og fornyelse. Det har været et gennemgående træk, at det er nødvendigt at beskæftige sig med en gudstjenesteordning som udtryk for en bestemt rækkefølge af forskellige elementer. Men mindst lige så væsentligt er det, at den er udtryk for en teologi, hvor kirkens tro, bekendelse og lære udtrykkes i en konkret liturgisk praksisform. Liturgi og teologi forstås her som hinandens betydningsgivende kontekster.

Desuden er gudstjenesteordningerne ofte præget af bestemte gudstjenestesyn og teorier, for eksempel betoning af individet over for Gud (jf. indledningsbønnen "Jeg er kommet ind i dette dit hus"), fokus på forkyndelsen (jf. tidligere danske gudstjenesteordninger, hvor nadverritualet ikke var en del af gudstjenesteordningen for højmessens). I dag er gudstjenesteteorierne kendetegnet ved en mere performativ og æstetisk tilgang samt præget af en opprioritering af fællesskabsbetonet og sakramental gudstjenesteteologi. Sådanne perspektiver har ligeledes præget de nye gudstjenesteordninger både i form af teologiske antagelser og visioner for gudstjeneste og i kraft af performative vejledninger, bevidsthed om sansers betydning for gudstjenesteerfaringer, liturgisk teologisk vejledning og refleksion over rum, liturgisk sprog, musik, udsmykning etc. (jf. ELCA's arbejdsrapport "Principles for Worship" og Den norske kirkes "Veiledning om ulike sider ved gudstjenesten")

Tyskland

Den første af de beslægtede kirker, der fik en markant ny gudstjenesteordning var Tyskland, der strukturelt er anderledes end Danmark, fordi flere forskellige delstatskirker tilsammen udgør den evangelisk-lutherske kirke i Tyskland. En uddybning af forholdet kan findes i *Betænkning 1544*.

I 1999 fik den evangelisk-lutherske kirke i Tyskland en ny gudstjenesteordning *Evangelisches Gottesdienstbuch* (EGB), som ikke er en autoriseret ordning men en konsensus-ordning, der forsøger at integrere mange perspektiver på søndagsgudstjenesten. I gudstjenesteordningen præsenteres forskellige grundstrukturer bestående af fire led: A) Åbning og anrøbelse (*Eröffnung und Anrufung*), B) Forkyndelse og bekendelse (*Verkündigung und Bekenntnis*), C) Nadver (*Abendmahl*) og D) Sendelse og velsignelse (*Sendung und Segen*). EGB indledes med nogle liturgisk teologiske overvejelser samt syv teologiske kriterier (EGB 1999, 15-17), som danner grundlaget for gudstjenestefejringerne og som må medtænkes i de lokale udformninger og fejring.

I modsætning til et ideal om en fast ordning er EGB præget af princippet om variation og fleksibilitet samt sammenspil mellem tradition og nutidig relevans i fejringen af søndagens gudstjeneste (EGB 1999, 18). For hvert led er der anført forskellige grundformer/udformningsmuligheder, som har forskellige teologiske tyngdepunkter. Inden for hver grundform findes der mange valg- og variationsmuligheder, og det er muligt for præster at anvende andre materialer og ressourcer i deres planlægning af gudstjenesten. If. den tyske professor Alexander Deeg er det kun 41 % af menighederne, som bruger EGB, og det får Deeg til at konkludere, at EGB har mistet sin autoritet, som den primære gudstjenesteordning.

I disse år står Tyskland over for en ny gudstjenestereformproces, ledet af Deeg. De spørgsmål, som kendetegner den gryende proces er, hvorvidt en ny gudstjenesteordning i for eksempel bogform vil ændre måden, der fejres gudstjeneste på? Vil en ny bog blive taget imod og antaget? Skal det være en gudstjenesteordning, der søger konfessionel konsensus, eller skal den være en distinkt luthersk eller forenet gudstjenesteordning for både lutherske og reformerte menigheder inden for den Tyske Evangeliske Kirke, som er en nylig sammenslutning af de reformerte og lutherske kirker i Tyskland? Samtidig udtrykker Deeg, at de er inspireret af ELCAs reformproces.

USA, Norge og Sverige

Nyere gudstjenesteordninger, som er taget i brug i USA i 2006, Norge 2011 og Sverige 2018, er som nævnt præget af en tydeliggørelse af *ordoteologien* kombineret med en stor grad af valgfrihed og variationsmuligheder inden for ordo, der lægger op til lokal udformning.

Konkret er de nyere gudstjenesteordninger inddelt således efter ordo i de respektive lande:

Evangelical Lutheran Worship (ELW), USA 2006	Gudstjenesteboken, Norge 2011	Kyrkohandboken, Sverige pinse 2018
Samling (Gathering)	Samling	Samling
Ord (Word)	Ordet	Ordet
Måltid (Meal)	Forbøn	Måltid

Sendelse (Sending)	Nadver	Sendelse
	Sendelse	

Den norske kirke har valgt at have en femledet ordo-struktur, som følger den forrige gudstjenesteordning fra 1977, hvor forbønnen var et eget led. Men i november 2017 udsendte Den norske kirke et høringsforslag med forslag om en justering af den gældende ordning fra 2011. Et af forslagene er netop at forenkle grundstrukturen til samling, ordet, nadver og sendelse, hvor forbønnen indordnes under ordet. Kirkerådet argumenterer økumenisk for denne justering.

Under hvert handlingselement (samling, ord, måltid og sendelse) i selve ordo-strukturen er der for alle tre gudstjenesteordninger givet en række valgmuligheder, som lokale menigheder og præster skal tage stilling til og vælge frit i forhold til deres lokale gudstjenestefejring. Hvordan ordo konkret skal gestaltes, afgøres således lokalt. Antagelsen er, at er den grundlæggende ordo-struktur tydelig og genkendelig i søndagsgudstjenesten, er det nemmere at acceptere lokale udformninger.

Valgmulighederne inden for den ramme som ordo er, udspringer af et ønske om at lave gudstjenesteordninger, der balancerer mellem det genkendelige og det fleksible. Valgmuligheden angår både det tekstlige og det musikalske niveau. I modsætning til Danmark, hvor det er et fåtal af præster, der messer liturgien, kendetegnes gudstjenesterne både i USA, Norge og Sverige ved at en betydelig større del af liturgien messes eller synges. Der er således komponeret ny liturgisk musik i forskellige stilarter, som der kan vælges imellem, og det er primært på det liturgisk musiske niveau, at der er størst mulighed for variation.

I ELW er der komponeret ti forskellige 'settings' – ti mulige musikalske udtryk, som der kan vælges imellem. Disse er ikke er bindende, men vejledende. I praksis følges dog oftest én af de ti 'settings', men det er muligt at bruge andre liturgiske ressourcer²². Inspireret af ELCA og deres gudstjenestereform har man, foruden implementeringen af ordo-strukturen, ligeledes i Norge og Sverige

²² <http://sundaysandseasons.com/>, <https://www.elca.org/Resources/Worship>

nykomponeret den liturgiske musik og givet mulighed for større valgfrihed. Det har dog rejst en del kritik. Nogle kritikere mente, at valgmulighederne på det musikalske område var for store. I Norge udsendtes 23 forskellige udgaver af den liturgiske musik. Samtidig har man i Norge og Sverige indført flere valgmuligheder i forhold til ordlyden i de forskellige led.

Et andet aspekt, som har kendetegnet de nyere gudstjenesteordninger i USA, Sverige og Norge, er et bevidst arbejde med det såkaldte *Nairobi-dokument*, som blev udformet i 1996 af Det Lutherske Verdensforbund i deres faggruppe vedr. gudstjeneste og kultur. Dokumentet beskriver, hvordan en gudstjeneste altid og på samme tid er både

1) *transkulturel*, genkendelig som kristen gudstjeneste på tværs af kulturelle grænser i tid og rum og som sådan står udenfor eller sprænger enhver kultur.

2) *kontekstuel*, hvilket betyder, at gudstjenesten også altid er præget af en lokal kultur. For det tredje fejres gudstjeneste i de helliges samfund og den hellige almindelige kirke.

3) *interkulturel*. Det interkulturelle træk viser sig i, at en gudstjeneste kan og må trække på traditionen og rumme indslag fra andre kulturer.

4) *modkulturel*. En gudstjenestes omdrejningspunkt er Kristus og som sådan være modkultur til andre omdrejningspunkter i lokale sammenhænge²³.

Fælles for processerne i USA og Sverige er, at de påbegyndte deres arbejde med nye gudstjenesteordninger med en refleksionsfase, hvor de udarbejdede liturgisk teologiske dokumenter med grundprincipper for den videre proces. I USA udkom *The Use of The Means of Grace* og *Principles for Worship*, i Sverige *Teologiska grundprinciper för arbetet i 2006 års kyrkohandboksgrupp*. Disse dokumenter udpeger en række principper og liturgisk teologiske overvejelser og antagelser, som har været vejledende og guidet den konkrete proces i udarbejdelsen af gudstjenesteordningerne. For eksempel har man i USA lagt vægt på inklusion og deltagelse, inkluderende sprog og en re-

²³ <http://www.interchurch.dk/aktuelt/nyheder/nairobi-dokumentet-nu-paa-dansk>

fleksion over, hvad det vil sige, at en gudstjeneste er evangelisk-luthersk. Samtidig har man været optaget af gudstjenesterummet, kirkeårets rytme og performative aspekter ved en gudstjeneste. I Sverige har man, ligesom i USA, arbejdet med et princip om inkluderende sprog samt delagtighed og ansvar. Samtidig har man i Sverige også inddraget FN's konvention om barnets rettigheder fra 1989 og lavet en 'barnkonsekvensanalyse' som forarbejde til gudstjenesteordningen.

I 1990 fik Den norske kirke overdraget ansvaret for liturgiske spørgsmål, som tidligere havde været underlagt statslig forvaltning. Den overdragelse fik betydning for gudstjenestelivet og flere studie-hæfter og materialer blev udgivet. For eksempel udgav Kirkerådet studiehæftet *Liv i Gudstjenesten – Gudstjenesten i livet* (1991) med Bjørn Sandvik som pennefører, der bygger på en centralkirkelig udredning ved samme navn. Dette hæfte fik stor betydning for det videre arbejde og kan ses som en art 'grundlagsdokument', der blev henvist til under reformprocessen. I kølvandet på flere liturgiske tiltag og publikationer blev der oprettet et liturgisk center i Trondhjem. Det var dog en opfordring fra Ungdommens Kirkemøde i 2003 til Kirkerådet og Kirkemødet, som skulle sætte gang i en egentlig reformproces. Det blev kritiseret, at den daværende gudstjenesteordning var for regelstyret, og der savnedes en større grad af fleksibilitet og lokal forankring i forhold til højmessens samt større delagtighed og involvering, nutidig relevans og variation i det musikalske udtryk²⁴. Kirkerådet vedtog på baggrund af blandt andet dette dokument, at der skulle igangsættes en reformproces af højmesseordningen. I modsætning til reformprocessen i USA og Sverige blev der ikke forud for selve processen eller som startskud på processen formuleret et egentligt liturgisk teologisk grunddokument. Principperne blev derimod formuleret undervejs. I 2004 udarbejdede faggruppen, der ledte processen, et dokument med visioner og principper for arbejdet med gudstjenestereformprocessen. Dokumentet indikerer samtidig den teologiske profil på processen²⁵. Både i dokumentet fra ungdommens kirkemøde og visionsdokumentet arbejdes med en række kerneværdier som retningsgivende for arbejdet med gudstjenestelivet. I et procesnotat fra 2004²⁶ optræder tre begreber, som siden omtales som metodiske kernebegreber, der skal støtte arbejdet med gudstjeneste:

²⁴ Hva slags gudstjeneste vil vi ha UKM 05/03

²⁵ Visjoner for et fornyet gudstjenesteliv KR 48/04

²⁶ Reform av Høymessen KR 10/04

- 1) *stedegengjøring*, som kan oversættes med lokal prægning eller udformning
- 2) *involvering*, hvor der blev lagt vægt på delagtighed
- 3) *fleksibilitet* i form af variationsmuligheder og frihed til lokalt at udforme gudstjenesten

Både i Sverige og Norge har der været en særlig opmærksomhed på børn i gudstjenesten og på en sanserpræget tilgang til gudstjeneste. I Norge fik man en gudstjenesteordning baseret på ordostrukturen, med rum for frihed i form af stor grad af fleksibilitet i forhold til udformning af lokale gudstjenesteordninger²⁷.

I modsætning til USA, hvor der ikke er tale om nogen form for autorisationspraksis, og menighederne er fuldstændig frit stillet i forhold til de liturgiske ressourcer, men påfaldende nok alligevel i meget høj grad aktivt vælger at følge de vejledende ordninger, følges gudstjenesteordningerne i Norge og Sverige af regelværker eller bestemmelser. Det vil sige, at gudstjenesteordningens tekst og almindelige bestemmelser er juridisk bindende, og det er inden for den ordning, lokale menigheder kan sammensætte de forskellige liturgiske ressourcer til deres respektive gudstjenesteordninger²⁸. Gudstjenestelivet er rigt varieret og mangfoldigt, og sjældent vil to lokale gudstjenester være identiske for eksempel i form af valg af bønner. Det opfattes dog ikke som et problem.

Som der gøres opmærksom på i *Gudstjeneste á la carte. Liturgireformen i Den norske kirke (2012)* stiller gudstjenesteordninger, hvor forholdet mellem det faste og det frie er faldet ud til fordel for det frie og med mange valgmuligheder større krav til 1) vejledninger, 2) menigheders, præster, prov-

²⁷ Gudstjenesteboken blev ledsaget af tre dokumenter: 1) Hellig handling, hellig tid, hellig rom, som præsenterer et liturgisk teologisk gudstjenestesyn, som den nye gudstjenesteordning i Den norske kirke skal forstås i sammenhæng med. 2) Veiledning om ulike sider ved gudstjeneste, som er en pastoralteologisk liturgivejledning, der skal sikre, at hovedgudstjenesten er en gudstjeneste for alle og endelig er 3) Veiledning til hoveddelene i gudstjenesten tænkt som en hjælp til menighederne og deres lokale arbejde med gudstjenesteordningen og udformninger af lokale grundordninger (jf. Christoffersen 2012).

²⁸ jf. Almindelige bestemmelser for Ordningen for hovedgudstjenesten 2011

ster og biskoppers liturgiske kompetence og de lokale ressourcer, 3) undervisning og efteruddannelse i gudstjeneste på flere niveauer, og de 4) ændrer på tilsynet, så det får karakter af liturgisk teologisk samtale og vejledning. Samme erfaring om øget undervisning var forudset i den amerikanske reformproces, hvor et righoldigt udbud af undervisning og vejledninger, var en integreret del af ibrugtagningen af den nye ordning.

Gudstjenestereform handler ikke om bare at opdatere selve ordningerne. Formålet er snarere en fornyelse af selve gudstjenestelivet, så de teologiske udsagn om gudstjenesten kan omsættes til erfaret virkelighed – så der er sammenhæng mellem det, der siges og det, der erfares²⁹. De nyere gudstjenesteordninger har det til fælles, at de søger at reetablere gudstjenesten som menighedens gudstjeneste.

²⁹ jf. Christoffersen 2015, 24-25

Litteratur

Bauman, Zygmunt

2015. *Fagre flydende verden*. København: Hans Reitzel.

Bellah, R. N.

2011. *Religion in Human Evolution. From the Paleolithic to the Axial Age*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.

Best, F. Thomas og Dagmar Heller (red.)

1994. *So We Believe, So We Pray. Towards Koinonia in Worship*. Faith and Order Paper No. 171.

Betænkning 1477, Opgaver i sogn, provsti og stift. Kirkeministeriet juli 2006.

http://www.km.dk/fileadmin/share/Struktur/264769_indhold_net1.pdf

Betænkning 1491, Folkekirkens lokale økonomi. Kirkeministeriet august 2007.

<https://www.yumpu.com/da/document/view/17678560/folkekirkens-lokale-konomi-betaenkning-1491-kirkeministeriet>

Betænkning 1527, Provstestillingen og provstiets funktion. Kirkeministeriet oktober 2011.

Betænkning 1544, Folkekirkens styre. Kirkeministeriet april 2014.

Bunners, Christian

1966. *Kirchenmusik und Seelenmusik*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

CA

2000-2001. (*Confessio Augustana*) *Den danske folkekirkes bekendelsesskrifter*. Udg. af Peder Nørgaard-Højen. København: Anis.

Christoffersen, Jan Terje

2012. "Sammen for Guds ansikt. Gudstjenestereform mellom visjon og virkelighet". I *Gudstjeneste à la carte. Liturgireformen i Den norske kirke*. Red. af Anne Haugland Balsnes, Solveig Christensen, Jan Terje Christoffersen og Hallvard Olavson Mosbøl. Verbum Akademisk.

Deeg, Alexander

2012. *Das äussere Wort und seine liturgische Gestalt. Übelegungen zu einer evangelischen Fundamentalliturgik*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Demant, Jørgen

2013. "Gudstjenesten finder 'sted' – en æstetisk teologisk analyse", *Kritisk Forum for Praktisk Teologi* 132 (2013), 48-56.

Edgardh, Ninna

2010. *Gudstjänst i tiden. Gudstjänstliv i Svenska kyrkan 1968-2008*. Lund: Arcus.

Enggaard, Nete Helene

2015. *Højmessen set fra kirkebænken*. København: Det Teologiske Fakultet.

http://teol.ku.dk/cfk/dokumenter/H_JMESSEN_SET_FRA_KIRKEB_NKEN.pdf

2016. *Højmesse og dåb*. København: Det Teologiske Fakultet.

http://teol.ku.dk/cfk/dokumenter/HOEJMESSE_OG_DAAB.pdf

Glahn, Henrik (udg.)

1994. *Melodier til salmer af Hans Adolf Brorson 1694-1764*. København: Engstrøm og Sødring.

Grundtvig, Nikolai Frederik Severin

1834. *Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet*. I Nik. Fred. Sev. Grundtvigs Udvalgte Skrifter. bd. VIII. Udg. af Holger Begtrup. København: Gyldendalske. 52-98.

Hymnologiske Meddelelser 23. årg. april 1994 nr.1.

Iversen, Hans Raun

2010. "Sekulariseringen som vilkår for kirkens arbejde", *Dansk Teologisk Tidsskrift* 1/10 (2010), 1-24.

2012. "Sekulariseringens betydning", *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* 58 (2012), 33-50.

Johansen, Helboe Kirstine og Jette Bendixen Rønkilde (red.)

2013. *En gudstjeneste – mange perspektiver*. København: Anis.

Kjærgaard, Jørgen og Peter Weincke

2013. *Danske salme- og koralbøger*. København: Anis.

Kompetenceprofil - for præster 2016. Anita Hansen Engdahl og Mogens Lindhardt.

<http://www.km.dk/fileadmin/files/Vejledninger/Kompetenceprofil-praester2016.pdf>

Kompetenceprofil – provsteembedet 2016. Erling Andersen og Mogens Lindhardt.

http://www.km.dk/fileadmin/share/billeder/Betaenkninger/Kompetenceprofil_provsteembedet_-_PDF.pdf

Lov om medlemskab af folkekirken. <https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=142350>

Lathrop, Gordon W.

1993. *Holy Things: A Liturgical Theology*. Minneapolis: Fortress Press.

1999. *Holy People: A Liturgical Ecclesiology*. Minneapolis: Fortress Press.

Laub, Thomas

1920. *Musik og Kirke*. København: Gad.

Menighedsrådløven <https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=142350>

Lindhardt, P. G,

1962 "Liturgidebatten 1839–1912", *Præsteforeningens Blad* 7, 8, og 9 (1962), 125–132, 145–152 og 170–172.

Lundager Jensen, H.

2003. "Roy Rappaport: Ritual and Religion in the Making of Humanity", *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift*, 43, s. 71-77.

2013. "Robert Bellah, religion og menneskelig evolution", *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift*, 60, s. 11-31.

2016. "Land, by, netværk: Tre religionstyper i Bibelen", *Kritisk Forum for Praktisk Teologi* 143, s. 3-19.

Müller, Lisbeth Kjær, Jonas Lucas Christy og Christiane Gammeltoft-Hansen

2015. "Kontinuerlig læsning af Markusevangeliet som prædiketekst i højmissen". I *Bibelen i gudstjenesten*. Red. af Gitte Buch-Hansen og Frederik Poulsen. København: Det Teologiske Fakultet. 59-99.

Mynster, J. P.

1839. *Udkast til en ny Alterbog og Kirkeritual for Danmark*. København

Nielsen, Bent Flemming

2004. *Genopførelser: ritual, kommunikation og kirke*. København: Anis.

2009. "Ritualization, the Body and the Church: Reflections on Protestant Mindset and Ritual Process". I *Religion, Ritual, Theatre*. Red af. Bent Holm, Bent Flemming Nielsen, Karen Vedel. Frankfurt am Main: Peter Lang. 19-45.

2011. "Kroppen i liturgien: - teologiske og antropologiske perspektiver". I *Kroppens teologi - teologiens krop*. Red. af Kirsten Busch Nielsen og Johanne Stubbe Teglbjærg. København: Anis. 293-314.

2017. *På den første dag. Kirkens liturgi oldtid og middelalder*. København: Eksistensen.

Nørfelt, Henrik Fibiger

1983. *En ny Sang i Danas Mund*. København: Haase.

Rappaport, Roy

1999. *Ritual and Religion in the Making of Humanity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Petersen, Niels Holger

1995. "Synet på indførelsen af den romerske liturgi i Karolingerriget i nyere og nyeste forskning", *Dansk Teologisk Tidsskrift* 58 (1995), 193–219.

Rasmussen, Jens

2012. "Liturgi og tekster mellem statskirke og folkekirke: Fra 1830'erne til 1890'erne", *Kirkehistoriske Samlinger*, 137–163.

Roesen, August

1976. *Dansk Kirkeret*. Udg. af. Den danske præsteforening. Hillerød: Rud. Pallesen A/S.

Rosa, Hartmut

2014. *Fremmedgørelse og acceleration*. København: Hans Reitzel.

Rønkilde, Jette B.

2008. "Kroppen som troens spejl – hen imod en teologisk somatologi", *Dansk Teologisk Tidsskrift* 3 (2008), 188-203.

2018. "To transcend this world while remaining in it. An aesthetic Trinitarian liturgical theology of the post-Pentecostal reality", accepteret i *Worship*.

Rønkilde, Martin og Davids, Iben Munkgaard

2017. *Det, som sker i dåben, gør os trygge. Dåbspraksis i Haderslev Stift*. Haderslev Stift

Sandvik, Bjørn

1991. *Liv i Gudstjenesten – Gudstjenesten i livet*. Kirkerådet.

Sibbernsen, A. E. (udg. af)

1931. *Forord til Aandeligt Siungekoors Første part, 1673* i *Thomas Kingo Aandelige Siuhnge-Koor*. København, s.12-13.

Spørgeskemaundersøgelse om gudstjenester Ribe stift

2013. http://ribestift.dk/fileadmin/user_upload/PDF_-_Dokumenter/Udvalg/Udvalg_for_gudstjenestefornyelse/2013-10_Spoergeskema_Powerpoint.pptx

Stauffer, Anita (red.)

1994. *Worship and Culture in Dialogue. Reports of International Consultations, Cartigny, Switzerland 1993, Hong Kong 1994*. Genève: LWF Studies.

1996. *Christian Worship. Unity in Cultural Diversity*. Genève: LWF Studies.

1999. *Baptism, Rites of Passage and Culture*. Genève: LWF Studies.

Søgaard Christensen, L.

2016. *Instructing the Israelites: Axiality, teaching and rituals in the Hebrew Bible*. Aarhus: Graduate School of Arts, Theology, Aarhus University.

Thodberg, Christian

2017. "Dåben og dåbsritualets historie", udgivet af Kristoffer Garne & Peter Thyssen, Tidsskriftet Fønix. København 2017.

WA

1883ff. Luther, Martin. *Werke, Kritische Gesamtausgabe (Weimar Ausgabe)*.

Gudtjenesteordninger, gudstjenestereform-procesdokumenter

Bibelen 1992. København: Bibelselskabet.

Danmarks og Norgis Kirke-Ritual [1985]. Genudgivet af Udvalget for Konvent for Kirke og Theologi. Haderslev.

Justins Apologier [1996]. Oversat og red. af Henrik Poptopiidan Thyssen. Aarhus.

Kirkeordinansen 1537/39 [1989]. Tekstudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten. København

Luther, Martin Den tyske messe 1526 [1980]. Luthers Skrifter i Udvalg, II, red. af Regin Prenter. Århus.

Niels Jespersens graduale 1573. Udgivet i flere facsimileudgaver.

Petrus, Palladius 1556. Søndagers oc hellig Dagers Episteler oc Euangelia met Collecter ..., Petrus Paladius: [Alterboge]. Søndages og hellige Dages Epistler og Evangeliser. Udg. Walther, Hans.

Thomissøn, Hans 1569. Den danske Psalmebog, met mange christelige Psalmer, ordentlig til-sammensat, formeret oc forbedret, af Hans Thomissøn: Salmebog. Udg. Benedicht, Lorenz.

Den danske folkekirke

Vejledning i den danske folkekirkes gudstjenesteordning med de autoriserede ritualer 1949. Udarbejdet af biskopperne. København.

Ritualbog: Gudstjenesteordning for Den Danske Folkekirke 1992. København: Det Kgl. Vajsenhus.

Gudstjenesteordning for Den Danske Folkekirke: Musikillæg bd. 1-2. 1993. København: Det Kgl. Vajsenhus.

DDS, Den Danske Salmebog 2002. København: Det Kgl. Vajsenhus.

Den norske kirke

Ordning for hovedgudstjeneste 2011. https://kirken.no/globalassets/kirken.no/om-troen/gudstjeneste---liturgi/gudst2011_2012_ordning_hovedgudstj_bokm.pdf

Hellig handling, hellig tid, hellig rom – Innføring i gudstjenesteforståelse 2011.
https://kirken.no/globalassets/kirken.no/om-troen/gudstjeneste---liturgi/gudst2011_2012_heilag_handling_nyn.pdf

Veiledning til gudstjenestens hoveddeler, led for led 2011.
https://kirken.no/globalassets/kirken.no/om-troen/gudstjeneste---liturgi/gudst2011_2012_veiledn_hoveddeler_bokm.pdf

Alminnelige bestemmelser for Ordningen for hovedgudstjeneste 2011.
https://kirken.no/globalassets/kirken.no/om-troen/gudstjeneste---liturgi/gudst2011_2012_alm_bestemmelser_hgudst_bokm.pdf

Veiledning om ulike sider ved gudstjeneste 2011. https://kirken.no/globalassets/kirken.no/om-troen/gudstjeneste---liturgi/gudst2011_2012_ulike_sider_gudstj_bokm.pdf

Visjoner for et fornyet gudstjenesteliv, KR 48/04.

Reform av Høymessen, KR 10/04.

Hva slags gudstjeneste vil vi ha, UKM 05/03.

Den Tyske Kirke

EGB, Evangelisches Gottesdienstbuch. Agende für die Evangelische Kirche der Union und für die Vereinigte Evangelisch-Lutherische Kirche Deutschlands 1999. Luther-Verlag.

Evangelical Lutheran Church in America

The use of the means of grace 1997.

http://download.elca.org/ELCA%20Resource%20Repository/The_Use_Of_The_Means_Of_Grace.pdf.

Principles for Worship 2002.

http://download.elca.org/ELCA%20Resource%20Repository/Principles_for_Worship.pdf

ELW, Evangelical Lutheran Worship, Leaders Desk Edition 2006. Minneapolis: Fortress Press.

Svenska Kyrkan

Teologiska grundprinciper för arbetet i 2006 års kyrkohandboksgrupp

<https://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=585819>

Kyrkohandboksförslaget 2017. <https://www.svenskakyrkan.se/kyrkohandbok-for-svenska-kyrkanrevisionsgruppens-forslag-till-kyrkostyrelsen-2017>

Nairobi-dokumentet

<http://www.interchurch.dk/aktuelt/nyheder/nairobi-dokumentet-nu-paa-dansk>

Bilag 1 Arbejdsgang og beskrivelse af faggruppens møder

November 2016 mødtes de tre faggrupper til en fælles introdag i Odense, hvor biskop Marianne Christiansen, biskop Tine Lindhardt og biskop Elof Westergaard introducerede de tre faggrupper, deres respektive kommissorier, organiseringen, det forestående arbejde og de tre faggruppers afsluttende rapporter. Provst emr. og biskoppernes liturgisekretær i perioden 1988-1994 Holger Villadsen var inviteret til at holde et oplæg om det tidligere arbejde med den danske folkekirkens gudstjeneste, som førte til den gældende Ritualbog, der blev taget i brug i 1992. Senere på dagen samledes de tre faggrupper individuelt. I faggruppen vedr. autorisation og frihed blev kommissoriet og den videre arbejdsgang drøftet.

Arbejdsgangen i faggruppen vedr. autorisation og frihed har vekslet mellem internater og endagsseminarer, hvor forskellige tematikker relateret til kommissoriets spørgsmål har været på dagsordenen. Faggruppen har inviteret eksterne fagpersoner både fra Universiteterne, Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter, Bibelselskabet, biskopper og præster samt menighedsrådsmedlemmer og andre lægpersoner til at bidrage med oplæg, som kunne kaste lys over forskellige problemstillinger. Faggruppens medlemmer har også bidraget med oplæg. Oplæggene har dannet baggrund for diskussioner og perspektiveringer.

Både i forbindelse med internaterne og endagsseminarerne har faggruppen arbejdet i plenum, mindre grupper og individuelt. De mindre grupper og den individuelle arbejdstid har dannet ramme om forskellige skriveøvelser om et konkret forhold, som havde været tematiseret enten i plenum eller oplæg. Skriveøvelserne har fungeret dels som arbejdsredskab til at holde fælles fokus på arbejdsprocessen og dels som en fælles generering af skitser til tekstmateriale til rapporten. Samtidig har det bidraget til, at alle faggruppens medlemmer har haft mulighed for at bidrage med deres kompetencer og perspektiver ind i den fælles proces.

Faggruppen har fejret én gudstjeneste i forbindelse med internatet i Ribe 17.-19. januar 2017, tilrettelagt og udført af Christiane Gammeltoft-Hansen og Jette Bendixen Rønkilde. Menighedsråd i Ribe Domprovsti var inviteret til at deltage i gudstjenesten og efterfølgende kaffe, hvor vi drøftede gudstjeneste mellem frihed og genkendelighed. De indsigter, som lægfolkene løftede frem, er blevet inddraget i faggruppens proces.

Desuden har faggruppen også ført en international samtale med evangelisk-lutherske kirker både i Tyskland, USA, Norge og Sverige, som alle enten har været igennem, er midt i eller skal påbegynde en reformproces af deres gudstjenesteliv. Professor Alexander Deeg fra Leipzig var inviteret til et fælles internat for de tre faggrupper i august 2017 i Løgumkloster. Deeg er forsker i liturgik og involveret i den tyske proces, som forventes påbegyndt inden for nærmeste fremtid. Professorerne emer. Gordon Lathrop og Gail Ramshaw var inviteret til en fælles seminardag for faggruppen vedr. gudstjeneste og faggruppen vedr. autorisation og frihed. Lathrop og Ramshaw har begge været involveret i den amerikanske evangelisk-lutherske kirkes (ELCA) reformproces, som resulterede i en ny gudstjenesteordning i 2006. Den reformproces er både Tyskland, Norge og Sverige inspireret af. Kontakten til Norge og Sverige er primær foregået gennem fagsekretær Jette Bendixen Rønkilde, som gennem sit medlemskab af det skandinaviske netværk Leitourgia og internationale Societas Liturgica, hvor flere fra både Norge og Sverige med ledende funktioner i gudstjenestereformprocesserne også er medlemmer. Ligeledes har Rønkilde læst baggrundsmaterialet, forslag til gudstjenesteordninger og gudstjenesteordninger, som blev udgivet både i Norge, Sverige, Tyskland og USA i forbindelse med deres respektive arbejdsprocesser og inddraget det i faggruppens drøftelser.

Faggruppen har holdt følgende møder

16. november 2016

Fælles introdag for de tre faggrupper i Odense

Oplæg med efterfølgende drøftelse:

Provst emr. og liturgisekretær 1988-1994 Holger Villadsen om "Det liturgiske arbejde i den danske folkekirke historisk set".

17.-19. januar 2017

Internat i Ribe

Temaer: Autorisation, fleksibilitet, genkendelighed og nyere samfundsteorier.

Oplæg med efterfølgende drøftelse:

Lektor emr. Niels Holger Pedersen, KU, om "Autorisation historisk belyst"

Generalsekretær Birgitte Stoklund Larsen, Bibelselskabet om ” Den svære balancegang. Orden og frihed, tvang og selvtægt”

Stiftskontorschef Asger Gewecke, Fyns Stift, om ”Autorisationens nødvendighed”

Paneldebat mellem Provst Grete Wigh-Poulsen, Kolding, biskop Peter Skov Jakobsen, København, og biskop Henrik Wigh-Poulsen, Aarhus, om ”Tilsyn”

Professor Hans Jørgen Lundager Jensen, AU, om ”Gudstjeneste mellem tempel og forsamlingsplads en religionshistorisk analyse”

Lektor Henrik Reintoft Hansen, AU, om ”Der er ingen bånd der binder mig – Store og små strømninger i tiden med betydning for individets interesse, lyst og tid til at engagere sig”

Paneldebat mellem sognepræsterne Thea Køllgaard Olsen, Hedensted, Ane Øland Bækgaard, Ishøj Kirke, Christiane Gammeltoft-Hansen, Lindevang Kirke, og Michael Thomsen, Skævinge og Lille Lyngby sogne, om ”Liturgisk frihed”.

Andet 1

Faggruppen arbejdede i mindre grupper med to cases om autorisation og frihed.

Faggruppen havde inviteret lægfolk fra Ribe Domprovsti til at deltage i en gudstjeneste med efterfølgende drøftelse af, hvad der gør en gudstjeneste til en gudstjeneste og spørgsmålet om genkendelighed.

Individuel skriveproces hvor faggruppens medlemmer samlede op på internatets tematik.

27. marts 2017

Seminar i Aarhus.

Temaer: Menighed, menighedsråds og menighedsrådslov

Oplæg med efterfølgende drøftelse:

Lektor Anita Hansen Engdal, FUV, om "Understøttelse – vejledning – tilsyn – om menighedsformer og autorisation".

Oplæg ved fire menighedsrådsformænd Inge Grethe Kallestrup, Mariehøj Kirke, Silkeborg, Anna Dorthe Frederiksen, Veng Kirke, Steen Røndal Olsen, Åby Sogn, Aarhus, Ulla Skaarenborg, Aarhus Domkirke, om "Arbejdet med gudstjenestelivet, menighedsrådets og lægfolkets medbestemmelse"

Andet 2

Gruppearbejde om den gældende højmesseordning og 'minimal autorisation' – forholdet mellem autorisation og fleksibilitet.

22. maj 2017

Seminar i København (sammen med faggruppen vedr. gudstjeneste)

Tema: Ordo, Den evangelisk-lutherske kirke i USAs (ELCA) gudstjenestereformproces, liturgisk sprog.

Oplæg med efterfølgende drøftelse:

Professor emr. Gordon Lathrop om "Ordo og temaer i det 21. årh. lutherske liturgiske reform fra et liturgisk teologisk perspektiv.

Professor emr. Gail Ramshaw om "Liturgisk sprog"

21.-23. august 2017

Internat i Løgumkloster (faggrupperne vedr. gudstjeneste og dåb og nadver var også tilstede)

Tema: Gudstjenesteteologi, Tysklands gudstjenestereform, levet teologi, liturgisk værksted og musik.

Oplæg med efterfølgende drøftelse:

Fagsekretær Postdoc. Jette Bendixen Rønkilde, AU, om "Minimal autorisation – ordo – det autoriserede og fleksible".

Professor MSO Ulla Schmidt, AU, om "Levet teologi – om forholdet mellem autorisation, autoritet, organisation, magt og ordinær teologi".

Professor Alexander Deeg, Leipzig, om "Karakteristik af den lutherske gudstjeneste. Forholdet mellem ord og sakramente".

Professor Alexander Deeg, Leipzig, om "Den tyske Gottesdienstbuch. Debatten i den tyske kirke (VELKD) om principperne for gudstjenestebogen, herunder revisionen af den".

Professor Alexander Deeg, Leipzig, om "Gudstjeneste som klangrum".

Andet 3

Gruppearbejde om tilsyn, lovgivning, autorisation – fleksibilitet og liturgisk værksted.

Individuel skriveproces hvor faggruppens medlemmer samlede op på internatets tematik.

11. december 2017

Seminar i Kolding

Tema: Drøftelse af og forslag til forbedring af rapporten.